

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

**SEVR ve LOZAN'DA
ERMENİ SORUNU**

Danışman

Yrd. Doç. Dr. Ahmet HALAÇOĞLU

Hazırlayan

Barçın KODAMAN

Isparta - 2002

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
GİRİŞ.....	1
A-TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNİN BAŞLAMASI:.....	1
B- TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİNİN BOZULMASI.....	2
C- ERMENİ SORUNUNUN BAŞLAMASI (AYASTEFANOS ve BERLİN ANTLAŞMALARI).....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

SEVR VE ERMENİLER

A. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NU PAYLAŞMA PLANLARI:.....	8
1- I. Dünya Savaşı'nda Avrupa Devletlerinin İzledikleri Politika.....	9
a-Rusya'nın Politikası.....	9
b-İngiltere'nin Politikası.....	10
c-Fransa'nın Politikası.....	10
d-Almanya'nın Politikası.....	11
2- I. Dünya Savaşı Sırasında Yapılan Gizli Antlaşmalar.....	11
a-İstanbul Antlaşması(Mart-Nisan 1915):.....	12
b- Londra Antlaşması (26 Nisan 1915).....	12
c- Mc Mahon Mutabakatı (Temmuz 1915- Mart 1916).....	13
d- Sykes-Picot Antlaşması (9-16 Mart 1916).....	13
e- Saint Jean de Maurienne Antlaşması (19 Nisan 1917).....	14
B – Sevr Öncesi Ermenilerin Durumu.....	15
1- Wilson Prensipleri.....	17
2- Paris Barış Konferansı ve Ermeni Talepleri.....	18
3- Anadolu'daki Durum ve General Harbord'un Raporu.....	22
4- San Remo Konferansı.....	28
C – SEVR VE ERMENİLER.....	29
1- Sevr'e Doğru Gidiş.....	29
2- Sevr Antlaşması ve Anadolu'nun Paylaşılması.....	30
3- Sevr Antlaşması Neden Geçersizdir.....	36

İKİNCİ BÖLÜM

LOZAN VE ERMENİLER

A- MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ.....	41
1- Ermeni Faaliyetleri	42
a- Fransız Ermeni İlişkileri	44
b- İngiliz Ermeni İlişkileri	46
2- Gümrü Antlaşması.....	48
3- Sovyet Rusya ile İlişkiler, Moskova ve Kars Antlaşmaları.....	51
B – LOZAN KONFERANSI VE ERMENİLER.....	54
1 – Lozan Konferansı Öncesi Ermeni Faaliyetleri.....	54
2 – Lozan Konferansının Toplanması ve Ermeni Faaliyetleri	58
a-Delegelerin Tespiti.....	58
b- Konferansın Başlaması ve Ermeni Faaliyetleri	60
3 – Lozan Konferansı'nın Bitişi ve Lozan Antlaşması'nın İmzalanması.....	70
SONUÇ.....	76
KAYNAKÇA.....	80
EKLER.....	83
HARİTALAR	87

ÖNSÖZ

XVI. yüzyılda gücünün zirvesine çıkarak bir dünya devleti haline gelen Osmanlı Devleti, rakibi Hristiyan Avrupa (İngiltere–Fransa–Rusya) karşısında, XVIII. yüzyılda duraklamaya, XIX. yüzyılda da parçalanma dönemine girmiştir. Bunun sonucu ilk önce Balkanlar’daki gayrimüslim toplumlar (Yunanlılar, Sırp, Bulgarlar vb.), Avrupa’nın desteğiyle Osmanlı devletinden kopmuşlar ve müstakil birer devlet haline gelmişlerdir.

Osmanlı Devleti’nin Balkanlar’daki geri çekilmesinden ve bölgedeki Hristiyan milletlerin bağımsızlığa kavuşmasından güç ve ilham alan Ermeniler de Avrupa’nın desteğiyle bağımsızlıklarını elde etmek için harekete geçmenin zamanının geldiğine inandılar. Bu inançla ve Avrupa’nın desteği, teşviki ve tahriki ile ayrılıkçı davranışlara giriştiler. Önce kültürel, dini, insani gibi masum istek ve amaçlarla imtiyazlar kopararak örgütlenmeye başladılar. Aslında bu döneme kadar Osmanlı Devleti, millet-i sadıka dediği Ermenilere oldukça toleranslı davrandı, onlardan hiç endişe ve şüphe etmedi.

Fakat, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin yenilmesi üzerine Ermeniler, Rusya’nın desteğiyle Ayastefanos Ateşkes Antlaşması’na 16. ve İngiltere’nin desteğiyle Berlin Antlaşması’na 61. maddeyi koydurunca, meşru tebaası oldukları Osmanlı Devletine karşı düşmanca tavırlarını ortaya koydular. Böylece Osmanlı’nın Asya topraklarında(Doğu Anadolu) Şark Meselesi’nin uzantısı ve parçası olarak Ermeni Meselesi ortaya çıktı. Bunun sonucu Ermeni–Osmanlı düşmanlığı–mücadelesi–kavgası başlamış oldu.

Bu mücadeleyi–kavgayı, Ermeniler, 1891-1914 yılları arasında meşru hükümete karşı isyanlar, suikastlar, Avrupa ile işbirliği, Müslümanlara karşı şiddet, baskı, katliamlar şeklinde devamlı olarak tırmandırdılar. Nihayet I. Dünya Harbi’nde 1915 yılında Osmanlı Devleti harp halinde iken işi toplu halde isyana, devlete ihanete ve Rusya ile işbirliğine kadar vardırıdılar. Bunun üzerine Osmanlı Devleti geçici olarak Ermenileri bölgeden Suriye–Musul vilayetlerine sürgün etti (Tehcir Hareketi).

Osmanlı Devleti, Anadolu Türkleri, Avrupalı büyük devletler ve Ermeniler için oldukça önemli olan Ermeni Meselesi’nin Devletler Hukuku açısından nasıl sonuçlandığı konusu bizim ilgimizi çekti ve Yüksek Lisans tezi olarak konuyu incelemeyi uygun bulduk.

Bu bakımdan alışmamızda Sevr Antlaşması ve Lozan Antlaşması'nda Ermeni Meselesinin diplomatik ve hukuki cephesini incelemeye çalıştık.

Bu çalışmada özellikle yayınlanmış ilk elden kaynakları kullanmaya zen gösterdik. Ayrıca çalışmalarım esnasında bana yardımlarını esirgemeyen Hocalarıma, zellikle, Prof.Dr. Bayram Kodaman'a, Danışmanım Yard.Doç.Dr. Ahmet Halaçoğlu'na ve Yard.Doç.Dr. Hasan Babacan'a teşekkür ederim.

Barçın KODAMAN

Isparta-2002

GİRİŞ

A-TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNİN BAŞLAMASI:

Ermenilerle Türklerin münasebetleri XI. Yüzyılda Selçukların Anadolu'ya gelmesiyle başlamıştır. Ermeniler daha önce Bizans hakimiyeti altında yaşamakta idiler. Yani Selçuklular Anadolu'ya geldiklerinde bir Ermeni devletiyle değil Bizans Devleti ile karşılaşmışlardır. Bundan sonra Ermeniler Bizans hakimiyetinden çıkıp Selçuklu Türklerinin hakimiyetine girmişlerdir ¹.

Selçuklular, Doğu Anadolu'ya hakim oldukları zaman, bölge halkının büyük çoğunluğu (Ermeniler dahil) büyük arazi sahiplerinin elinde adeta köle halinde yaşıyorlardı. Bu yüzden halk, kendilerine vergiden başka mükellefiyet yüklemeyen, din ve mezheplerine karışmayan Selçukluları bir kurtarıcı olarak karşılamışlardı².

Ermenilerin, huzurlu ve bünyesinde bulunduğu devletin asıl unsuru gibi aynı hak ve hukuktan faydalanarak yaşamaya başlamaları Selçuklular devrinde başlamış, Osmanlı Türkleri'nin yavaş yavaş bölgeyi hakimiyetleri altına almaları ile devam etmiştir³.

Ermenilerin, Osmanlılarla ilk münasebetleri, Ermenilerin azınlıkta olduğu batı bölgelerinde olmuştur. Ermenilerle meskûn sahanının tamamı, ancak Kanuni Sultan Süleyman devrinde yani XVI. Yüzyılda Osmanlı hakimiyeti altına girmiştir⁴.

Ermeniler, Osmanlı himayesine girdikleri XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın başlarına kadar "Millet-i Sadıka" (Sadık Millet) olarak anılmışlardır. "1835-1839" arasında Türkiye'de bulunan Helmuth Von Moltke İstanbul'da Osmanlı seraskeri (başkumandan)'nin Ermeni tercümanı ve ailesinden bahsederken, Ermeniler hakkında şunları yazar: "*Bu Ermenilere, hakikatte, Hristiyan Türkler denebilir. Rumların kendi özelliklerini korumalarına karşın Ermeniler Türk adetlerini hatta dilini benimsemişlerdi. Dinleri onların, Hristiyan olarak tek kadınla evlenmelerine izin verir,*

¹ Bayram Kodaman, "Türk-Ermeni İtilafının Başlangıcı (1878-1897)", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, Sayı. 15, 1995 s.15.

² Sadi Koçaş, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklular'dan Beri Türk-Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1970, s. 55-56.

³ Sadi Koçaş, *a.g.e.*, s.56.

⁴ Sadi Koçaş, *a.g.e.*, s.57-58.

fakat onlar Türk kadından fark edilemez, ayrılamaz. Bir Ermeni kadını sokakta sadece gözlerini ve burnunun üst kısmını gösterir, diğer taraflarını kapatırlar⁵.”

Helmuth Von Moltken'in sözlerinin benzerine Kazım Karabekir'in hatıralarında da rastlamaktayız. Kazım Karabekir *Ermeni Dosyası* adlı kitabının giriş bölümünde Ermeni aile yapısının Türklere olan benzerliğinden, kadınlarının beyaz çarşaf giydiklerinden bahsetmektedir.

Osmanlı Devleti'ne sadakatleri, Türk adetlerini benimsemeleri, hatta iyi Türkçe konuşmaları Ermeni yurttaşların Osmanlı devlet kademelerinde yüksek mevkilere kadar gelmelerine imkan tanımıştır. Bu sebeplerden dolayı ayrıca Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu dönemlerde Türklere Ermeniler arasında hiç bir problem görülmemiştir. Ne zaman ki Osmanlı Devleti gücünü, otoritesini kaybetmeye başladı, sorunlar çıkmaya başladı. Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı andan itibaren, dünyadaki milliyetçilik akımlarının da etkisiyle Ermeniler kışkırtılmıştır. Özellikle Avrupalı devletlerin politikası Şark Meselesi'nin devam niteliğindedir. Hedefleri, Osmanlı tebaası olan Hıristiyan haklarını korumak bahanesiyle Osmanlı Devleti'nin topraklarını parçalayarak, bölüşmekti⁶. Ermeni meselesinin ortaya çıkmasına sebep olan devletler; Rusya, İngiltere, Fransa ve I. Dünya savaşından itibaren de A.B.D. olmuştur⁷.

B-TÜRK ERMENİ İLİŞKİLERİNİN BOZULMASI:

Osmanlı Devleti'nin gücünün zayıflayarak dünya siyasetinden çekilmeye başlamasıyla Osmanlı'nın hakim olduğu bölgelerde otorite boşluğu yaşanmaya başlamıştı. (Ortadoğu, Afrika, Balkanlar, Kafkaslar, Anadolu ve Akdeniz.) Osmanlı Devleti'nin bu durumundan yararlanmak isteyen büyük güçler Osmanlı toprakları üzerinde şiddetli bir nüfuz ve menfaat mücadelesine başlamışlardı. Anadolu'da yaşayan Ermeniler için harekete geçmişlerdir⁸.

Ermeni cemaati için uygulamaya başladıkları politika 1839 Tanzimat Fermanıyla birlikte başlamıştır. Sultan Abdülmecit tarafından ilan edilen Tanzimat

⁵ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul, 1983, s.50.

⁶ A. Süslü, F.Kırzioğlu, R. Yinanç, Y. Halaçoğlu, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara, 1995, s.98.

⁷ İsmet Binark, *Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Müd. Arşiv Belgelerine göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, Ankara, 1995, Sunuş, XI.

⁸ Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası (Siyasi ve Tarihi Bir Değerlendirme)*, Isparta, 2001, s.41.

Fermanı'nın amacı Hıristiyan ve İslam tebaayı birbirine yaklaştırmaktı. Bu Ferman için Tarihçi Abdurrahman Şeref Bey şöyle demektedir: “*Bütün rütbe ve makamlar gayri müslümlere açıldı. İslamlar için şahitlikleri dinlemez iken İslamlara hüküm etmek üzere mahkeme üyelikleri verildi. İslamların nail oldukları nimetlere mazhar olduktan başka daha fazla, daha önce olurlar açıp ticaret ve sarraflık işleriyle para kazanıp fikri terakkilere ve refaha eriştiler. Bu kendilerinde hırs ve aşırı istekler doğurdu*”⁹.

Daha sonra 1856 yılında yapılan Paris Antlaşmasının esaslarında dayanılarak 1856'da Islahat Fermanı ilan edildi. Ermeniler için mevcut haklara ilaveten daha çok hak veren yeni hükümler getirilmişti¹⁰.

C-ERMENİ SORUNUNUN BAŞLAMASI (AYASTEFANOS VE BERLİN ANTLAŞMALARI)

93 Harbi (Osmanlı-Rus Savaşı 1877-1878) Ermeni Meselesi için bir dönüm noktasıdır. Rusya bu harbi Osmanlı'da yaşayan Hıristiyanların haklarını korumak bahanesiyle başlatmıştı. Bu savaşa en çok sevinen Ermeniler olmuştur. Çünkü Ermeniler bu savaşta Rusya'ya destek vermişlerdir¹¹.

Osmanlı Devleti'nin bu savaşta yenilmesini ve Rus Ordularının İstanbul (Yeşilköy) önlerine kadar gelmesini fırsat bilen Ermeni Patriği Nerses Varjabedyan, Eçmiyazin Katagigosoluğu aracılığıyla, Rus Çarı'ndan işgal edilen Doğu Anadolu topraklarının Osmanlı Devleti'ne geri vermemesini ve bu bölgenin Rusya tarafından ilhakını, olmazsa Ermenilere özerklik verilmesini, eğer bu da gerçekleşmezse Ermeniler lehine ıslahat yapılmasını, ıslahatın gerçekleşmesine kadar da Rus askerlerinin bölgeden çekilmemesini istemişlerdir. Böylece istekleri kabul edilerek, 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın 16. maddesinde yerini almıştır¹².

Ermeni Meselesi'nin başlangıcı olan ve Ermenilere siyasi avantajlar sağlayan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi şu esasları içine almaktaydı:

⁹ Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihi Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976, s.25.

¹⁰ Sadi Koçaş, *a.g.e.*, Ankara, 1970, s.25

¹¹ Bilal Eryılmaz, “Osmanlı Devleti'nde Ermeni Sorunu”, *Yeni Türkiye*, Ermeni Sorunu Özel Sayısı II, Sayı:2., Ankara 2001, s.640.

- *Ermenistan denilen bir memleket vardır.*
- *Ermenistan'nın idaresi ıslaha, düzeltilmeye muhtaçtır.*
- *Ermenilerin güvenliği Kürtler ve Çerkezler tarafından tehlikeye maruzdur*¹³.

Bu Antlaşmayla birlikte Rusya Anadolu'ya müdahale etme hakkını kazanmış oldu. Antlaşmada Rusya'nın yararına bu kadar geniş hükümler olması diğer Avrupa devletlerini rahatsız etti. Özellikle de İngiltere oldukça tedirgin olmuştu. Çünkü Rusya, Doğu Anadolu'da stratejik bölgeleri ele geçirerek İngiltere için çok önemli olan ticaret yollarını ve bölgelerini tehdit edebilecekti¹⁴. Bu sebepten dolayı İngiltere Berlin'de bir toplantı yapılmasını istedi. 13 Haziran-13 Temmuz 1878 tarihleri arasında Avrupalı devletler (İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya ve İtalya) Berlin Konferansında yeni bir sulh antlaşması imzalamak için toplanmışlardı. Bu kongreye Ermeniler de bir heyet göndererek isteklerini bildirmişlerdi. Doğu Anadolu Bölgesi'nin kendilerine verilerek bu bölgenin müstakil bir eyalet olmasını talep etmişlerdi. Ancak İngilizler, bu bölgede yaşayan Ermenilerin çoğunlukta değil dağınık ve azınlık olarak yaşadıklarını dolayısıyla Ermeni taleplerinin hiçbir şekilde kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması'na imza atılmıştır. Ayastefanos Antlaşması'ndaki 16. madde fazla bir değişikliğe uğramadan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi olarak karşımıza çıkmaktadır. 61. madde şu şekilde idi: "*Babiali, ahalisi Ermeni bulunan vilayetlerde milli ihtiyaçların icap ettirdiği ıslahatı vakit geçirmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini, temin etmeyi taahhüt eder. Ve arasına bu babda alacağı tedbirleri devletlere tebliğ edeceğinden, bu devletler zikr olunan tedbirlerin yapılmasına nezaret eyleyecektir*"¹⁵.

Ermeni Heyeti, bütün çabalarına rağmen, Berlin'den Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan elde edemediği için ayrılma zorunda kaldı. "*Bir rivayete göre heyet Berlin'den ayrılırken bir protestoda bulunmuş, sakin bir millet oldukları için*

¹² Hasan Babacan, *Mehmet Talat Paşa (Siyasi Hayatı ve İcraatı)* Doktora Tezi, Yayınlanmamış Isparta, 1999, s.102.

¹³ Esat Uras, *Tarihe Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.208.

¹⁴ Bilal Eryılmaz, *a.g.e.*, s.640.

¹⁵ Kazım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, İstanbul, 1995, s.133.

*taleplerini kimsenin dinlememiş olduğunu, bunun kendileri için iyi bir ders teşkil ettiğini ve derslerini öğrenmiş olarak geri döneceklerini bildirmişlerdir*¹⁶.”

Osmanlı Hükümeti 61. maddede istenilen ıslahatı yapamadı. Sadece bölgeye müfettişler göndererek halkın durumuna dair rapor hazırlattı. Ortaya çıkan görüş şu idi; bölgede azınlık olan Ermenilerin lehine, Müslümanların zararına bir ıslahat yapılması olanaksızdı. Ayrıca Çerkez ve Kürtlere karşı da sert önlemler alınamazdı. Ermenilerin bölgedeki Müslüman halka ve Büyük devletlerin Osmanlı Hükümeti'ne yaptıkları baskı Müslümanlar arasında ve Müslüman halkla, Bab-ı Ali dayanışma yaratmıştı. Padişah Abdülhamit'in politikası da bu birleşme ve dayanışma doğrultusunda idi. Yani bölgenin geleceğinin kurtulması, İslamcı bir politikada görülmekteydi. Zaten ıslahat yapılmasını isteyen Rusya ve İngiltere'nin de esas üzerinde durdukları Ermeniler değil, Anadolu'daki siyasi ve ekonomik çıkarları olduğu anlaşılıyordu.

Berlin Kongresi'nden sonra İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı izlediği politika devletin parçalanma ve yıkılması üzerine kurulmuş, bu nedenle de yıkılma evresine gelmiş olan bu devletten olabildiğince çok toprak ele geçirmek ya da kendine bağlı devletlerin kurulması idi. Bu durumdan cesaret alan Ermenilerin faaliyetleri gün geçtikçe artmıştır. Bunun sonucu hem Osmanlı toprakların da hem de Avrupa'da birçok Ermeni komite ve dernekleri kurulmaya başlamıştı.

Rusya da Balkan topraklarında istediğini elde edemeyince sıcak denizlere inmek için Erzurum-İskenderun hattını kullanabilecekti. Bunun içinde Ermenilerden faydalanacaktı. Berlin Kongresi'nde de bu sebeple Ermeni konusunun ele alınması istenmiştir¹⁷.

İki büyük Avrupalı devletin desteğini alan Ermeniler kurdukları cemiyetlerle (Hınçak 1887, Taşnaksutyun-1890, Silahlılar Cemiyeti-1880 gibi.) halkı silahlı ayaklanmaya sevk eden örgütlenmeler meydana getirmişlerdir¹⁸. Bu komitelerin yaptıkları olaylara bakacak olursak; Erzurum İsyanı (1890), Musa Bey Olayı (1890), Kumkapı Gösterisi (1890), Merzifon, Kayseri ve Yozgat Olayları (1882-1893), Birinci Sasun İsyanı (1884), Bab-ı Ali Olayı (1895), Zeytun (Süleymanlı) İsyanı (1895),

¹⁶ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983, s.112.

¹⁷ Kı Young Lee, *Ermeni Sorununun Doğuşu*, Ankara, 1998, s.82.

¹⁸ Azmi Süslü, *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara, 1995, s.144.

Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Erzurum, Hınıs, Muş ve Bitlis Olayları (1895) Birinci Van İsyanı (1896), Osmanlı Bankası İsyanı (1896), ikinci Sasun İsyanı (1898), Sultan Abdülhamit'e yapılan suikast (1904) ve Adana İsyanı (1908).Bu olaylar birbirini izlemiştir¹⁹.

Bütün bu olaylardan dolayı bölgede huzursuzluk artarken, Avrupalı devletlerin “*hasta adam*” diye nitelendirdikleri Osmanlı Devleti’ni parçalama girişimleri gün geçtikçe artmaktaydı. Bu devletlerin yayılmacı rekabetlerinin gün geçtikçe hızlanması, dünya çapında bir savaşın çıkacağına belirtilerini göstermekteydi. Bu arada Osmanlı Devleti harbe girmeden önce, Patrikhane başta olmak üzere Ermeni komiteleri temsilcileri toplanmış ve Ermenilerin Osmanlı Hükümeti’ne sadık kalmaları, askeri vazifelerini yapmaları, harici tesirlere kapılmamaları kararını almışlardır²⁰.

Ermeniler, eğer alınan bu karara uysalardı, bugün ne bir tehcir davası ne de katliam iddiası olacaktı. Ermeniler bu karara rağmen sonradan fikir değiştirerek Osmanlı Hükümeti’ne karşı isyan etme yolunu seçtiler. Böylece, Rusya’nın tahrikleri ve komitecilerin gayretleriyle Kafkaslarda ve Doğu Anadolu’da Türklere karşı büyük bir mücadele başlamıştı.

Savaş öncesi ve sonrası da Ermeniler, Osmanlı Devleti’ni iç karışıklıklarla meşgul etmiştir. Savaş döneminde çok daha büyük sorunlar yaşatmışlardır. Kafkaslarda Ruslarla savaşıırken, Ermeni komitelerin oluşturduğu silahlı askerlerle de mücadele edilmiştir. Savaş halinde olan Osmanlı Devleti 9-10 ay mahalli tedbirlerle olayları yatıştırmaya çalışsa da istediği sonuca ulaşamamıştır. Osmanlı Hükümeti son çare olarak,(II.Dünya Savaşı’nda ABD Hükümeti’nin Japon kökenli vatandaşlarına uyguladığı yönteme benzer şekilde) Ermeni vatandaşlarını savaş bölgesinden alıp, ülkenin emniyetli bölgelerine sevk ve iskan yani “*tehcir*”e tabi tutmuştur. 27 Mayıs 1915 tarihinde Osmanlı Hükümeti tarafından “*Tehcir Kanunu*” çıkarılmıştır.

Başlangıçta, yani I. Dünya Savaşı’nda Ruslarla beraber “*gönüllü alayları*” adı altında yürütülen bu düşmanlık, Milli Mücadele döneminde de İngiliz ve Fransızlarla birlikte “*Lejyon*” birlikleri ile sürdürülmüştür. 1920 yılında Osmanlı Devleti’ne imzalatırılan Sevr Antlaşması’nda niyetlerini açık açık ortaya koymuşlardır.

¹⁹ Kİ Young Lee, *a.g.e.*, s.85.

I.Dünya Savaşı, hem Türkler hem de Ermeniler için büyük felaketle sonuçlanmıştır. Milyonlarca Türk savaşlarda ve Ermenilerce yapılan katliamlarda, 200 bine yakın Ermeni de savaşlarda, isyanlarda ve tehcir sırasında hayatını kaybetmiş. Anadolu, en ufak yerleşim yerlerine kadar yıkılmış, yakılmış ve harap olmuştur. Bir çok vaatlerle kışkırtılan Ermeniler daha sonra Avrupalı devletler tarafından da kaderlerine terk edilmişlerdir Bu durumu daha sonra Kurtuluş Savaşı sonunda imzalanan Lozan Antlaşması'nda göreceğiz.

²⁰ Necla Başgün, *Türk-Ermeni İlişkileri-Abdülhamit'in Cülûsundan Zamanımıza Kadar*, Ankara, 1970, s.62.

BİRİNCİ BÖLÜM

SEVR VE ERMENİLER

A. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NU PAYLAŞMA PLANLARI:

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı güçler tarafından paylaşılma planları I. Dünya Harbi'nden çok önce başlamıştı Şark Meselesi yüzünden Osmanlı Devleti'nin gücünü kaybetmeye başlamasıyla beraber, paylaşım planları yapılmakta idi. 1815 Viyana Kongresinden sonra paylaşım planları somut şekiller almaya başlamıştı. 19. Yüzyılda Avrupa diplomasinin temel sorunlarından biri Osmanlı İmparatorluğu olmuştu. Osmanlı Devleti'nin uzun süre ayakta kalmasının temel sebebi ise, büyük devletlerin paylaşmada elde edecekleri topraklar konusunda birbirleriyle anlaşmamalarından kaynaklanmaktaydı. I. Dünya Savaşı'nın eşiğine gelindiğinde durum değişmeye başlamıştı. 1913-1914 yıllarında büyük devletler kendi aralarında anlaşmaya vararak, Osmanlı Devleti'nin paylaşım sorununu çözümlədiler²¹.

I. Dünya Savaşı'nı hazırlayan sebeplerin başında Avrupa Devletlerinin sömürgecilik yarışı idi. Bu durum Avrupa'yı iki gruba ayırmıştı: Müttefikler grubunda; Almanya İmparatorluğu,Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve İtalya;İtilaf grubunda; İngiltere, Fransa ve Rusya bulunuyordu. Sömürgeci devletler karşılıklı savaşacaklar ve hangi taraf kazanırsa, paylaşılacak bölgeler o tarafın eline geçecekti. Yani Osmanlı Devleti'nin durumu oldukça zordu. Hangi tarafa geçerse geçsin kendisini ateşe atmış olacaktı. Osmanlı hangi tarafın müttefikleri olursa olsun topraklara sahip olma gücü o tarafın eline geçirmiş olacaktı. İngiltere ve Fransa Osmanlı'nın ittifak teklifini reddederken, Osmanlı topraklarının, aralarında Almanya olmadan, paylaşılmasını kendi menfaatlerine uygun bulmuşlardı. Çünkü, Almanya'nın Akdeniz'e çıkmasını Rusya'nın Akdeniz'e çıkmasından daha tehlikeli görüyorlardı²².

²¹ Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorununu*, Ankara, 1999, s.330.

²² Salahattin Selek, *Milli Mücadele*, İstanbul, 1970 s.9.

1- I. Dünya Savaşı'nda Avrupa Devletlerinin İzledikleri Politika

I.Dünya Savaşı başladığında, Osmanlı Devleti ile ilgilenen bütün sömürgeci devletler (Almanya, İngiltere, Rusya, Fransa, İtalya, Avusturya) Osmanlı toprakları üzerindeki nüfuz bölgelerini yaptıkları gizli anlaşmalarla belirlemişlerdi. Ancak İngiltere, Fransa ve Rusya'nın izledikleri ortak gizli politikalarda ve yaptıkları antlaşmalarda Ermeni konusu gündeme getirilmemekteydi.

a-Rusya'nın Politikası

İlk ve açık bir şekilde Rusya isteklerini belirtmiştir. Hem Boğazlar, hem de Ermenilerle ilgili istekleri bulunmaktaydı. 1914 sonlarında Rus Çarı Ermenileri yeniden Türk egemenliğine sokmayacağını söylemekteydi. Ancak bazı tereddütleri bulunmaktaydı. Bu tereddütleri Ermenilerin yaşadıkları Doğu Anadolu bölgesini Rusya sınırlarına katıp katmama ve özerk bir Ermenistan'ın kurulup kurulmamasından ibaretti. Daha sonra yapılan görüşmeler sonucunda - yüzyıllardır İstanbul ve Boğazlar konusunda istekleri vardı- Boğazlara karşılık, Kilikya bölgesinde Fransız nüfuzunu kabul etmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte Ermeniler lehine Rusya görüşmelerde bazı tezler ortaya atmıştır.

“1) Kilikya, İtilaf Devletlerinin ortak koruyuculuğu altında özerk bölge olmalı.

2) Osmanlı Devletine bağlı ama yine üç devletin ortak koruyuculuğu altında özerk bir Ermenistan oluşturulmalı.

3) Doğu Anadolu illeriyle Kilikya'nın birleşmesinden oluşan Osmanlı Devleti'ne bağlı ama anılan üç devletin koruyuculuğunda bir Ermenistan oluşturulmalı²³.”

Bu tezler 1915'de İngiltere, Fransa ve Rusya arasında görüşüldü. Ancak işler 1916'da değişmeye başlamıştı. Çünkü Rusya tehcir kararının uygulanmasından sonra Ermenilerin boşalttığı bölgeleri ele geçirerek, Ermenilerin yerleşmesini engellemek

²³ Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorunu'nun Kökeni*, İstanbul, 1987, s.86.

maksadıyla buraya Rus Kazaklarını yerleştirmeye başlamıştır. Böylece özerk Ermenistan düşüncesi sözde kalmış idi²⁴.

Fakat Rusya'nın bütün istekleri ve yapmayı planladıkları 1917 Bolşevik ihtilal yüzünden gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla emperyalist isteklerine de ulaşamamıştır.

b-İngiltere'nin Politikası

I.Dünya Savaşı başladığında İngiltere Ermenilerin yaşadığı bölgelerle ilgilenmemektedir. İstedığı Musul petroleri ve Boğazlar idi. Bu nedenle Fransa ve Rusya ile çıkar çatışmaları çok fazla değildi. Doğu Anadolu bölgesinde ilgilendiği tek nokta Musul'u güvence altına almak için tampon bölgeler yani bağımsız Ermenistan ve Kürdistan istemektedir. Çünkü bu bölgede güçlü bir devletin varlığı yerine kendi kontrolünde küçük devletler istemektedir. 1916 yılında yapılan Sykes-Picot antlaşması ile Fransa'yı iyice Anadolu'nun iç bölgelerine sokmayı amaçlamıştı. Böylece Rusya ile baş başa kalmayarak kendi nüfuz bölgelerine karşı Fransa'yı set olarak kullanabilecek ve Rusya'nın Akdeniz'e inmesini engelleyebilecekti. Fakat Rusya'nın karşı çıkmasıyla İngiltere yeni bir çözüm yolları önermişti:

“1) Türk egemenliği altında bir Ermeni Hükümeti kurmak.Bu proje ikinci bir Bulgaristan yaratmak demektir ki, bu yeni huzursuzlukları gündeme getireceğinden çözüm yolu değildir.

2) Uluslararası denetim altında Ermenistan kurmak . Bu da bir takım sorunlar çıkarır ve ileride Almanya'nın bundan yararlanması mümkün olabilirdi.

3) Ermenistan'ın tümünü Rusya'ya vermek, bu çözüm şekli de bir çok yerlerin Rus siyasal yönetimine girmesini gerektirirdi,dolayısıyla kabul edilemezdi.

4) En iyi çözüm yolu, Ermenistan'ı Rusya ile Fransa arasında paylaşmak, bu iki devletin egemenliği altına sokmaktır²⁵.”

c-Fransa'nın Politikası

Fransa ise, İskenderun Körfezi ve yöresi olmak üzere, Suriye ve Kilikya bölgesini istemektedir. Fransa'da İngiltere gibi özellikle tehcir olayından sonra özerk bir Ermenistan'dan bahsetmemiştir. Fransa, İngiltere'den farklı olarak bu günkü

²⁴ Nurşen Mazıcı, *a.g.e.*, s.86.

Türkiye sınırları içindeki topraklardan da pay istemekteydi. Ancak savaş sonrasında istekleri biraz azalarak bugünkü Türkiye sınırları dışına kaymıştı. Özellikle Suriye'nin mandasını istemekteydi.

d-Almanya'nın Politikası

Almanya, Osmanlı devlet adamları tarafından olumlu yaklaşımlarla karşılaşmasından dolayı, Osmanlı topraklarına girebilmek için azınlıkları kullanma gereği duymamıştır. Ayrıca II. Abdülhamit döneminden beri Almanya Osmanlı toprak bütünlüğünü savunmuştur. Çünkü Osmanlı'nın parçalanması, Almanya'nın Filistin'e ulaşmasını zorlaştırırdı. Bu nedenle Ermenilerle ilgili tutumu da diğer üç devletten farklıydı. (İngiltere, Fransa ve Rusya). Hatta tehcir kanununun uygulanmasında Alman subaylarının katıldığı ileri sürülmüştür²⁶. Almanya'nın tek amacı Osmanlı Devleti'ndeki verimli bölgeleri ele geçirmektir ki, bunu da Bağdat Demiryolları ihalesini alarak planlarını hayata geçirmeye başlamıştı.

Özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya gibi emperyalist devletlerin amaçları kendi siyasi ve ekonomik çıkarları doğrultusunda Osmanlı Devleti'ni paylaşmaktı. Bu amaç doğrultusunda da Ermenileri kullanma yolunu gitmişlerdir. Ancak hiçbir zaman Ermeniler - bugün bile - kullandıklarının farkına varmamışlardır.

2- I. Dünya Savaşı Sırasında Yapılan Gizli Antlaşmalar

28 Haziran 1914'de, Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük Ferdinand'ın Bosna'da bir Sırp tarafından öldürülmesiyle I. Dünya Savaşı için fitil ateşlenmişti. Almanya'nın Rusya'ya savaş açmasıyla İngiltere ve Fransa müttefikleri Rusya'nın yanında yer aldılar. Bunun üzerine Almanya bu iki devlete de savaş ilan etti. Osmanlı İmparatorluğu durumu tedirginlikle izlemekteydi. Savaşı kim kazanırsa kazansın savaş Osmanlı Devleti'nin toprakları paylaşılmadan sonuçlanmayacaktı. Durumu en az zararla kapatmak için Osmanlı Devleti İngiltere, Fransa ve Rusya'ya ittifak teklifinde bulundu, fakat red cevabı alınca Almanya ile ittifak kurma yoluna gitti ve 1 Kasım 1914'de Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşı'nda müttefik grubun tarafında savaşa girdi. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirecek olan I. Dünya Savaşı'na girdi²⁷.

²⁵ Nurşen Mazıcı, *a.g.e.*, s. 88.

²⁶ Nurşen Mazıcı, *a.g.e.*, s.90.

²⁷ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, Ankara, 1996, s.85.

Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle birlikte, İtilaf Devletleri gizli ve açık olmak suretiyle Şark Meselesi'ni halledecek şekilde antlaşmalara imza attılar.

a-İstanbul Antlaşması(Mart-Nisan 1915)

İngiltere ve Fransa'nın Çanakkale Boğazını geçmeye çalışmalarından dolayı Rusya harekete geçmiştir. Çünkü eğer iki devlet Çanakkale'yi geçerek İstanbul'u ele geçirirlerse, İstanbul'un Rusya'ya bırakılmama tehlikesi ortaya çıkabilirdi. Ayrıca İngiltere himayesinde bu bölgenin Yunanistan'a verilme olasılığı Rusya'yı rahatsız etmekteydi. Bu olasılıklar gerçekleşirse yüzyıllardır Boğazları ele geçirmeye çalışan Rusya bu bölgeyi tamamen kaybedebilirdi.

Diğer taraftan Osmanlı'nın müttefiki olan Almanya, Boğazların İngiltere ve Fransa'nın eline geçmesi çıkarlarına ters düşmesi açısından, bu bölgeyi Rusya'ya teklif ederek, bir barış antlaşması yapılması için girişimlerde bulundu²⁸. Böylece Rus cephesini kapatarak, ittifak cephesini bölecek ve batıda sadece İngiltere ve Fransa ile karşı karşıya kalacaktı. Tabii ki müttefik olan Osmanlı Devlet adamlarının bu olaydan haberleri olması imkansızdı²⁹.

Bütün bu gelişmelerin akabinde Rusya, Boğazlar konusunda inisiyatifi ele almak ve sorunu kendi lehine çözümlenmek için, Şubat 1915'den itibaren girişimlere başladı. Uzun görüşmeler ve tartışmalar sonucunda Rusya'nın Boğazlar üzerindeki istekleri İngiltere ve Fransa tarafından kabul edildi. Fakat buna karşılık, iki devletin Osmanlı Devleti'nin diğer bölgeleri ile Asya'daki çıkar ve emellerini Rusya kabul edecekti. Böylece, İngiltere ve Fransa yapmış oldukları İstanbul Antlaşması'yla Boğazlar ve çevresini Rusya'ya bırakmış oldular.

b- Londra Antlaşması (26 Nisan 1915)

Bu antlaşma İtalya ile İtilaf devletleri arasında imzalanmıştır. Böylece İtalya'nın İtilaf devletleri tarafından savaşa katılması sağlanmış oldu. Bu antlaşmayla, Uşi Antlaşmasında (18 Ekim 1912) İtalya'ya bırakılan On iki Ada üzerindeki egemenlik hakkı tanınmış oldu. Ayrıca “*Anadolu Türkiye'sinin tamamen ya da kısmen taksimi söz*

²⁸ Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985, s. 396.

²⁹ Selahattin Selek, *a.g.e.*, İstanbul, 1970, s. 17

konusu olduğunda, İtalya Antalya'ya bitişik Akdeniz havzasında eşit bir paya sahip olacaktır...

Eğer Fransa, Büyük Britanya ve Rusya savaş sırasında Anadolu Türkiye'sinin herhangi bir bölgesini işgal edecek olursa, Akdeniz havzasının yukarıda belirtilen sınırlar içinde Antalya'yı çevreleyen kısmı İtalya'ya ayrılacak ve İtalya'nın bu bölgeyi işgal hakkı olacaktır³⁰.

c- Mc Mahon Mutabakatı (Temmuz 1915- Mart 1916)

Mısır'daki İngiliz vekili Mc Mahon'un Arap liderlerle yaptığı bir dizi yazışma sonucunda Türklere karşı İngiliz desteğinde bir Arap hareketi gerçekleşmişti. Buna karşılık Arapların talebi ise İran'dan Akdeniz'e kadar uzanan bölgede Arap bağımsızlığının tanınması ve desteklenmesi idi. Ancak İngiltere Mersin, İskenderun ve Suriye'nin Fransa nüfuzunda olduğunu, dolayısıyla Arap değil müttefiki Fransa'nın nüfuzu altında olduğunu kabul ettirerek bu bölgenin dışında Arap isteklerini desteklemeye ve bağımsızlığını tanımayı kabul etmiştir³¹.

d- Sykes-Picot Antlaşması (9-16 Mart 1916)

Rusya'ya Boğazların, İtalya'ya da Anadolu'dan pay verilmesi üzerine İngiltere ve Fransa arasında diğer bölgeleri paylaşmak üzere ikili görüşmeler başladı. Fransa, Rusya'nın Boğazlara yerleşmesine karşılık Suriye ve Çukurova bölgesine yerleşmek istiyordu. İngiltere ise, Araplarla yapılan antlaşma sonucunda, kendi koruyuculuğu altında Arap bağımsızlığını kabul ediyordu.

İngiltere ve Fransa Osmanlı topraklarını paylaşmak amacıyla 21 Ekim 1915'de bir araya geldiler. Görüşmelerin sonucunda İngiltere ve Fransa arasında 3 Ocak 1916'da antlaşma yapıldı. Fakat yapılan bu antlaşma bir taslaktı. Ancak Rusya'nın onayından sonra kesin şeklini alacaktı. Mart 1916'da Rusya'ya antlaşma bildirildi. Rusya'da Kuzeydoğu Anadolu'daki toprakların kendisine bırakılması kaydı ile İngiltere ve Fransa'nın yaptığı antlaşmayı kabul edebileceğini belirtti. Bu gelişmelerin sonucunda 16 Mart 1916 tarihinde Sykes-Picot Antlaşması kesin şeklini alarak, İngiltere ve Fransa arasında imzalandı. Antlaşmaya göre;

³⁰ Paul C.Helmreich, *Sevr Entrikaları*, çev: Şerif Erol, İstanbul, 1996, s.3.

³¹ Taner Akçam, *a g.e.*, s.332.

“1) Adana, Antakya bölgesi, Suriye kıyıları ve Lübnan Fransa’ya; Musul hariç Irak İngiltere’ye bırakılıyordu. Fransa ve İngiltere kendilerine bırakılan bu bölgelerde istedikleri türde yönetimler kurabilecekti.

2) Suriye’nin diğer bölgeleri ile Musul ve Ürdün’ü kapsayan Büyük Arap Krallığı kurulacak ancak bu Fransız ve İngiliz koruyuculuğu altında bulunacaktı.

3) Filistin’e Rusya ve diğer müttefikler ile Şerif Hüseyin tarafından kararlaştırılacak, uluslararası bir yönetim kurulacaktı³².”

e- Saint Jean de Maurienne Antlaşması (19 Nisan 1917)

İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yapılan Sykes-Picot antlaşması İtalya tarafından öğrenilince, İtalyan Hükümeti bu antlaşmanın dışında bırakıldığı için tepkilerini ve isteklerini bildirdi. Bunun üzerine İngiltere, Fransa ve İtalya arasında diplomatik görüşmelere başladı. Buna göre İtalya, Sykes-Picot antlaşmasını kabul ediyor ve karşılığında Antalya, Konya, Aydın ve İzmir’i alıyordu.

Ancak, bu görüşmelere Rusya katılmadığı için antlaşma Rusya’nın onayını aldıktan sonra kesinleşecekti. Fakat bu sırada Rusya’da iç karışıklıklar çıkmasından dolayı Rusya devre dışı kalınca antlaşmanın yürürlüğe girmesi konusunda sorunlar çıktı³³. Bu üç devlet (İngiltere, Fransa ve İtalya) arasındaki sorunlar Paris Barış Konferansı sırasında devam etmiş ve bu durum Kurtuluş Savaşı’nda İtalyanların Milli Mücadele hareketini desteklemesine yol açmıştır.

Bütün antlaşmalara baktığımızda paylaşım projelerinde hiçbir şekilde Ermeni isteklerinden veya bağımsız bir Ermenistan’dan bahsedilmediğini görmekteyiz. Ermenilerin “*Büyük Ermenistan*” dedikleri Doğu Anadolu bölgesi Rusya’nın nüfuz alanı olarak tanınmıştı. “*Küçük Ermenistan*” denilen Kilikya bölgesi ise Fransa’nın nüfuz alanı olarak belirlenmişti. Her ne kadar büyük devletler kendi aralarında anlaşmış gibi görünseler de Rusya’nın, Bolşevik devriminin patlak vermesiyle savaştan çekilmesi antlaşmalarda bazı değişiklikler yapılmasına sebebiyet verdi. Bu durumda hem savaş sırasında hem de savaş sonrasında devletlerarası problemlerin çıkmasına neden olmuştur.

³² Rıfat Uçarol, *a.g.e.*, s.398.

³³ Rıfat Uçarol, *a.g.e.*, s. 399

B – Sevr Öncesi Ermenilerin Durumu

Osmanlı Hükümeti, I. Dünya Savaşı'na dahil olduktan sonra Ermeni Komitelerinin düşmanla işbirliği ettiğine dair aldığı istihbarat ve Doğu Anadolu'daki Ermeni isyanları sonucunda tedirgin olmakta idi. Dönemin Dahiliye Nazırı Talat Paşa Erzurum Mebusu Vartkes Efendiye *“Ermeniler bu çeşit muamelelere tevessül etmeye devam ettikleri takdirde çok şiddetli tedbirlerle karşılaşacaklarını”* bildirmiş; Başkumandan Vekili Enver Paşa da aynı şekilde Patrikle görüşerek, cemaatine barış nasihatında bulunmasını istemiş ve söz konusu hareketlerin *“umumi bir mahiyet aldığı takdirde askeri hükümetin en sıkı tedbirleri almak mecburiyetinde kalacağını da”* vurgulamıştır³⁴. Bu sözlerden anlaşılacağı üzere savaşta olan Osmanlı Hükümeti Ermenileri sürekli uyarmakta idi. Ancak İngiltere ve Rusya'dan cesaret ve destek alan Ermeniler hiçbir şekilde uyarıları dikkate almamışlardır. Türkler tedbir almak zorundaydı. Hatta bu mecburiyeti batılı yazarlar da getirmiştir. Bir Fransız askeri yazarı olan Larcher *“Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Savaşı”* eserinde şöyle demektedir;

“Hareket bölgesinde Ermeniler açıktan açığa Ruslarla işbirliği yapıyorlardı. Erzurum vilayetindeki Hıristiyanların (Ermeniler) bir kısmı daha, Aralık 1914'de Kafkas ötesine göçmüştü. Ruslarca kurulmuş olan Ermeni taburlarına girmek için gönüllü, Türk hatlarından kaçıyorlardı. Ermeni gönüllüleri sık sık Türk konvoylarına (geri kollarına) ve yalnız başına gidenlere saldırıyorlardı. Askerlik hizmetine ve tekâlifi harbiyeye karşı koyma genel bir olaydı. Bu bazen silahla da oluyordu. Bir kale durumuna getirilmiş olan Van Ermeni mahallesi bir ay dayanmıştı ve ona karşı bir Türk bataryasını kullanmak gerekmişti. Askere alınmış olan Ermenilerin sadakati de şüpheli görünüyordu.

Bu yüzden Türk Hükümeti kesin tedbirler almaya karar verdi. 2 Haziran 1915'de çıkarılan bir emirle şu hususları yürürlüğe koydu:

- 1) *Ermeni askerlerinin silahlı birliklerden alınıp silahsız birliklere ve geri hizmete verilmesi,*
- 2) *Ermeni ahalisinin hareket bölgesinden alınıp Irak'a yerleştirilmes³⁵.”*

³⁴ Mim Kemal Öke, *a.g.e.*, s. 114.

³⁵ Selahattin Selek, *a.g.e.*, s. 39

Görüyorlar ki, batılı yazarlar bile Osmanlı Hükümetinin böyle bir karar almaya mecbur olduğunu belirtmektedirler.

Ayrıca, I. Dünya Savayı sırasında Anadolu'dan birkaç milyon insan göç etmek zorunda kamıştır. İlk olarak Türkler silahlı Ermenilerin saldırılarına maruz kalınca Orta Anadolu'ya göç etmeye mecbur kalmıştı. Sonra da Ermeniler Irak ve Suriye'ye göç ettirilmiştir.

Tehcir Kanunu 27 Mayıs 1915'de Talat Paşa tarafından geçici bir kanunla çıkarılmıştı. Daha sonra 15 Eylül 1915 Meclis-i Mebusan tarafından onaylanmıştır. Kanunun onaylanmasından sonra Osmanlı Hükümeti uygulama aşamasında da tehcirin düzenli ve güvenli bir şekilde uygulanması için gereken önlemleri almıştır. Hükümet iskan bölgelerinde Ermenilerin barınma, yiyecek, güvenliklerini temin edecekti. Ermeniler taşınabilir mallarını da yanlarına alabileceklerdi. Ayrıca tehcir sırasında yaşlı, hasta, kadın ve çocuklar demiryolu ile, kalanlar ise muhafız birliklerin refakatiyle iskan bölgelerine götürülecekti.

Avrupalı devletler tehcir kanunundan dolayı da Osmanlıyı suçlamışlardır. Tehcir kelimesinin anlamına bakacak olursak. *“Tehcir kelimesi Arapça olup, hicret kökünden gelmektedir. Göç ettirme manasındadır. Bu kelimedede temerküz kampına koymak manası yoktur, yer değiştirmek manası vardır. Bu sebeple Fransız ve İngilizlerin tehcir karşılığı kullandıkları “Deportation” kelimesi kasten yanlış kullanılan bir kelimedir. Bu kelime cezaen bir yerde mahfuzen ikamete mecbur edilmek, yani sürgün edilmek manasına gelir. Sürgünde, yani deportation'a gönderilen kişi gittiği yerde serbest değildir, belirli bir mekan içinde, hapisanede, kalede veya kampta dış dünya ile irtibatı kesik olarak yaşar³⁶.”*

İngiltere ve Fransa özellikle tehcir kelimesini kendi anladıkları anlamda kullanarak Osmanlı Devletini cezalandırma yoluna gitmişlerdir.

Bu cezalandırma işini I. Dünya Savaşı sonrasında yapılan antlaşmalarda nasıl uyguladıklarını görmekteyiz.

³⁶ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s. 208.

1- Wilson Prensipleri

1914'de I. Dünya Savaşı başladığında, İtilaf Devletleri, Bolşevik ihtilali yüzünden Rusya'nın savaştan çekilmesiyle çok zor bir duruma düşmüşlerdi. İşte bu sıkışık anda A.B.D., İtilaf devletleri saflarında savaşa girdi. (6 Nisan 1917). A.B.D., Türkiye ve Bulgaristan'a savaş açmadı. İngiltere ise, sadece Türkiye'ye savaş açılmasını istiyordu. Amerika Hariciye Vekili Robert Lansing ise Türkiye'ye savaş açılmasına taraftar değildi ve şu nedenleri ileri sürmekteydi. *“Harbin Türkiye'deki Amerikan misyoner teşkilatına büyük zararları olacaktı. Amerika her ay şarktaki Ermenilere 2 milyon Türk lirası tutarında yardım yapıyordu. Harp açıldığı takdirde bu teşkilat bozulacak misyonerler memleketten sürülecek ve servetleri müsadere edilecekti.”* Esas sebep bu idi. İkinci sebepte; *“Türkiye Amerika ile siyasi münasebetlerini kestiği halde; Amerika'ya karşı hiçbir tecavüzi harekette bulunmamıştı. Bu böyle olunca hangi sebeple Türkiye'ye harp açılacaktı³⁷.”*

Amerika'nın Türkiye'deki menfaatlerini tehlikeye sokması çok mantıklı bir hareket olmayacaktı. Aynı zamanda, Türkiye'ye savaş açmakla, Şark Meselesi'ne de karışmış olacaktı. Ayrıca Başkan Wilson'nun dış politikada farklı bir düşüncesi vardı. Amerika'nın hedefi *“bütün milletler ile, kuvvete değil de, hak ve adalete, eşit menfaatlere dayanan bir münasebet kurmaktı³⁸.”* Bu düşünceler doğrultusunda A.B.D'nin İngiltere'ye nazaran esnek düşüncelere sahip olduğunu görmekteyiz.

1918 yılının başlarında artık savaştan tarafların hemen hepsi barış istemeye başladığı dönemde, A.B.D. Başkanı Wilson 18 Ocak 1918'de 14 maddelik bir beyanat yayınlamıştır. Bu ilkelerin temelinde halklara egemenlik hakkının tanınması vardır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu gündeme geldiğinde Paris Barış Konferansı'nda bu ilkelere pek uyulmadığını görmekteyiz. Wilson'un savaş sırasında verdiği beyanatların Osmanlı İmparatorluğu için pek de geçerli olmamıştır.

14 maddelik Wilson Prensiplerinin 12. Maddesi doğrudan Osmanlı İmparatorluğunu ilgilendirmekteydi. Şöyle ki: *“Osmanlı İmparatorluğu'nun Türklere meskun kısımlarında tam bir hükümranlık sağlanacak, fakat şimdi Türk hakimiyetinde bulunan diğer milletlere tam bir yaşama emniyeti ve muhtar bir gelişme imkanı temin*

³⁷ Mine Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi*, Giresun, 1972, s. 1.

³⁸ Mine Erol, *a.g.e.*, s. 2.

*edilecektir*³⁹.” Bu maddeye rağmen Yunanlılar İzmir’e çıkartma yapmış ve Ermeniler ise Doğu Anadolu’daki toprak isteklerini yürürlüğe koymaya kalkışmışlardır.

2- Paris Barış Konferansı ve Ermeni Talepleri

I. Dünya Savaşı sona ermiş ve yenilen devletlere kabul ettirilecek barış antlaşmalarının hazırlanması için, 18 Ocak 1919’da Paris Barış Konferansı toplanmıştı. Bu konferansa isteklerini iletmek üzere Ermeniler hemen harekete geçerek, Paris’e bir heyet göndermişlerdir. Ermeniler, Paris’te birisi Bağos Nubar Paşa başkanlığında, diğeri ise 1918 Mayıs’ın da kurulduğu ilan edilen Ermeni Cumhuriyeti adına Avetis Ahanronian önderliğinde temsil edilmekteydiler⁴⁰. 24 Şubat 1919’da Paris’te Ermeni İttihâdı Kongresi toplandı. Bu toplantı, 22 Nisan’a kadar sürdü. Konferansa sadece Rusya ve Osmanlı Ermenileri değil, İran, Mısır, Suriye, Avrupa ve Amerika’daki Ermeni temsilcileri bulunuyordu. Kongrede bütün Ermeni iddiaları tespit edildi ve Bağos Nubar’ın başkanlığında altı kişilik heyet seçildi. Delegeler Heyet’i yeni Ermeni hükümetinin siyasi statüsünü konferansta anlatacaklardı⁴¹.

Bağos Nubar’ın heyeti dışında, Avetis Aharonian liderliğindeki diğer heyet de, 1918’de Rus İmparatorluğu’nun çökmesinden sonra kurulan Ermenistan Cumhuriyetini temsil ediyordu. Bu iki ana delegasyona ek olarak kırk kadar Ermeni delegasyonu da çaba gösteriyordu. Yani Paris’te yoğun bir lobi faaliyeti vardı.

“Yüzlerce gazeteci, yazar, şarkıcı, profesör, senatör ve eski bakanın Ermeni davası lehine uzun konuşmalar yaptığı konferanslar düzenliyorlardı. Wilson, Lloyd George ve Clemenceau’nun peşinden bir dakika bile ayrılmayan Ermeni delegeler, devamlı olarak Ermenistan’a borçlu olduğunu hatırlatıyordu. Arsızlıkları herkesi kızdıracak bir noktaya varmış ve dostları etrafından kaybolmaya başlamıştı. Loris – Melikov... Paris’te konferansın Ermenistan’a herkesin yürekte bir sempatiyle baktığını yazmaktadır (ama) bir türlü bitmek bilmeyen talepleri ve bunları ifade ediş tarzları en sonunda insanları kendilerinden nefret ettirmişti. Bu gidişle, kazanmaları gereken kişileri kendilerine düşman edeceklerdi”⁴².

³⁹ Mine Erol, *a.g.e.*, s. 6.

⁴⁰ Nejat Göyünç, “Sevres’den Lausanne’a” *Bellekten* Cilt:XLVI Ankara, s.552.

⁴¹ Ahmet Hulki Saral, *Ermeni Meselesi*, s.257.

⁴² Paul C. Helmreich, *a.g.e.*, s.535.

Böyle bir durumda Ermeni delegasyonları, Paris Barış Konferansı'nda isteklerini sunmuşlardır. İngiltere ve Fransa'nın, konferans sırasında ve sonraki politikalarına baktığımızda, Ermenilerin çıkarlarından ziyade kendi çıkarları için çalıştıklarını ve Ermenileri kullandıklarını görüyoruz.

Ermeniler, 12 Şubat 1919'da konferansa verdikleri muhtıra ile isteklerini bildiriyorlardı:

“1) Kafkas Ermeni Cumhuriyeti arazisi ile beraber Kilikya ve yedi vilayetten müteşekkil olmak üzere müstakil bir Ermenistan hükümetinin kurulmasını, kefil devletler delegelerinden meydana gelecek ve Ermeni komiserleri tarafından yardım olunacak sınır çizme komisyonları, Ermenistan'ın kesin sınırlarını yerlerinde tespitte memur olacaklardır.

Bu komisyonlar harita üzerinde çizilmiş olan kısımların uygulanmasında hudutta bulunan ülkelerle doğacak anlaşmazlıkları tarafsız olarak çözümlemek konusunda tam yetkiye sahip bulunacaklardır.

2) Bu suretle kurulacak Ermeni hükümeti, İtilaf devletlerinin ve Amerika'nın yahut katılmasını istediği Cemiyet-i Akvamın müşterek kefaleti altına konacaktır

3) Sulh konferansı tarafından bir intikal devresi için devletlerden birisine Ermenistan hakkında özel bir manda verilmelidir. Kendisine manda verilecek devletin seçilmesi hakkında halihazırda Paris de toplanan ve bütün Ermeni milletini temsil eden Ermeni konferansının mütalaası alınmalıdır. Mandanın müddeti en çok yirmi sene olacaktır.

Sulh konferansı tarafından, Ermeni milletinin katliamlar, sürgünler, gasplar, tahripler dolayısıyla maruz kalmış oldukları zararlara karşı bir tazminat tespit olunmalıdır.

Ermenistan da kendi tarafından, Osmanlı hükümetinin harpten öncesine ait bulunan Duyunu Umumiye'sine (devletin genel borçları) iştirake hazırdır.

Mandayı kabul edecek devlet, manda için şunları yapacaktır:

a) Halen memleketi işgal etmekte olan Türk hükümet memurlarını, askerlerini ve diğerlerini buraları boşaltmaya zorlamak.

b) *Ahalinin genel olarak silahtan arındırılması.*

c) *Katliamlara iştirak, halka taarruz, yağmacılık yapmış ve mağdurların eşyasından istifade etmiş olanların cezalandırılması ve kovulması*

ç) *Düzeni bozanların ve bozguncu gezgin aşiretlerin bölgeden çıkarılmaları*

d) *Sultan Hamid ve Jön Türklerin idaresi esasında getirilmiş ve yerleştirilmiş olan İslam muhacirlerinin memleketten çıkarılmaları, dahilde ve hariçte her taraftan zorla İslam edilmiş ve aile arasına sokulmuş çocuk genç kız ve kadınların eski dinlerine dönmelerinin temini için icap eden tedbirlerin alınması.*

e) *Türklerin Ermenilerden zapt ve müsadere etmiş oldukları şeylerin muhakkak bir tazminatla birlikte sahiplerine iadesinin, kendi arazisi içindeki taşınamaz mallarının ve herhangi bir şekilde olursa olsun Ermeni cemaatinden alınmış olan kilise, mektep, manastırların eşyalarıyla, mal ve binalarıyla birlikte geri verileceğinin Türkiye'ye garanti ettirilmesi, Türkiye'ye geçmiş durumda bulunacak özel ve milli yapılara gelince; İstanbul Ermeni ruhani idaresinin bunları satmak ve gelirini cemaatin ihtiyaçlarına sarf etmek hakkına sahip olmaları, aslında Ermeni olan ve yabancı ülkelere yerleşmiş veya o memleketler tabiiyetine girmiş bulunan şahısların beş yıl için gerek kendi adına, gerek çocukları adına her iki memleket memurlarını önceden yazılı olarak haberdar etmek suretiyle yeni Ermeni hükümeti tabiiyetine girerek Ermeni vatandaşı olmak hakkına sahip olmalıdırlar⁴³.*"

26 Şubat günü konferansta Ermeni delegasyonu dinlendi. Taleplerini tekrarladılar. Lloyd George, Bağos Nubar Paşa'nın bu talepleri için; "*Bağos'un peri masalları*", Ahanronian için ise "*Bağos Paşa gibi tenakuz ve karışıklık için deydi*" der⁴⁴.

Açıkçası İtilaf devletleri, Ermeni taleplerini aşırı bulmuşlardı. Buna rağmen konferanstaki devletlerin niyetleri de Ermenistan'ı bir devletin mandası altına vermek idi.

Ermeni delegasyonun bu istekleri bütün Ermeni cemaati tarafından memnuniyetle karşılanmadı. Ermeni parlamentosunda bulunan Vahan Minakhoryan, Ermeni şovenizminin tehlikeli olmaya başladığını söylemişti. Ona göre Osmanlı

⁴³ Ahmet Hulki Saral , *a.g.e.* , s.258.

⁴⁴ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.249.

İmparatorluğu'nun parçalanması ve bu parçalanmaya Ermenilerin yardımcı olması emperyalizme hizmetten başka bir şey değildi⁴⁵. Ancak hiçbir şekilde Vahan Minakhoryan'ın sözleri Ermeniler tarafından dikkate alınmadı. Aksine toplantılar, kongreler hızlı bir şekilde yapılırken, propagandalarla heyetlere destek veriliyordu.

Ermeni isteklerinin konferansta açıklanmasından sonra devletler cephesine baktığımızda Ermenilere belirli bir taahhütte bulunmakta oldukça isteksizlerdi. Bir Ermeni devleti kurulması konusunda İngiltere, Fransa ve İtalya anlaşıyorlardı. Fakat hiçbir devlet Ermenistan'ın kurulmasında ve desteklenmesinde doğrudan yer almak istemiyorlardı. Çünkü Ermeniler yarımsız bir devlet kurabilecek kapasiteye sahip değillerdi.

Bir devletin kurulabilmesi için sınırlarının belirlenmiş olması gerekmektedir. Ama Ermeni devletinin sınırları belli değildi. Ermenistan'ın neresi olacağı açıkça bilinmiyordu. Diğer bir husus ise, nüfus çoğunluğunun sağlanması gerekmekteydi. Ermenilerin hak iddia ettikleri Doğu Anadolu bölgesinde Ermeni nüfusu Türk nüfusundan azdı. En kalabalık oldukları yerlerde bile %30 'u geçmiyorlardı⁴⁶. Son nokta ise, ekonomik ve askeri gücün bulunmamasıydı. Ama Ermeniler buna da sahip değillerdi. Büyük devletlerden medet ummaktaydılar, ama istediklerini yaptırmakta pek başarılı olamamışlardır.

Bütün bu sebeplerden dolayı da büyük devletler Ermenistan'a destek için çok fazla istekli değillerdi. Zira onlar için ekonomik ve askeri açıdan çok büyük külfet getirmekteydi.

Ayrıca konferansta, Doğu Anadolu'da kurulacak olan Ermenistan devleti için büyük devletler arasında da sorunlar ortaya çıkmıştı. İngiltere, Ermeni isteklerine destek veriyordu. Çünkü Rusların Doğu Anadolu'dan Akdeniz'e inmesini engellemek için bu bölgede Ermenistan devletinin olmasını uygun görmekteydi. Bu arada Fransa'nın işgali altında bulunan Kilikya'yı Ermeniler isteyince Fransa'nın desteği Ermenilerden çekildi. Böylece Ermenistan konusunda İngiltere yalnız kaldığından yavaş yavaş çekimser kalmaya başlamıştı.

⁴⁵ Mim Kemal Öke, *a.g.e.*, s.137.

⁴⁶ Bayram Kodaman, *Cumhuriyetin Tarihi-Fikri Temelleri ve Atatürk*, Isparta 1999, s.15.

Diğer taraftan büyük devletleri rahatsız eden bir durumda şu idi: I. Dünya Savaşı'yla birlikte Ermeniler tehcir ve firar yüzünden Doğu Anadolu Bölgesinden ayrılmış olduklarından bölgede hemen hemen Ermeni nüfusu kalmamıştır. Bu durumda Türk çoğunluğu bölgeyi savunmaya hazırdı. Savaştan yeni çıkmış bir Avrupa başka bir millet için Doğu Anadolu'da savaşmayacaktı. Bu nedenle A.B.D'ye Ermenistan mandasını kabul ettirmek gerekliydi.

Bunun için, 14 Mayıs 1919'da toplanan Dörtler Konseyi ve A.B.D. başkanı konuştuğundan sonra; Ermenistan devletinin manda altına alınmasına karar verildi.

Bu arada Amerika hükümeti, İstanbul'da vazife halinde bulunan Amiral Mark L. Bristol'u 12 Ağustos 1919'da Yüksek Komiserliğe atadı. Yaptığı incelemeler sonucunda Amiral Bristol, Osmanlı İmparatorluğu'nun mukadderatı hakkında kesin hükümde bulunmuştu. Ona göre: *“Türkiye bir bütün halinde muhafaza edilmeli ve hükümete, genel eğitime kavuşturulmalı, halk kendileri hakkında karar verecek kadar eğitildikten sonra Self-Determination'a gidilmeli”* ifadesiyle A.B.D. hükümetine fikrini iletmıştır⁴⁷. Fakat A.B.D. başkanı Wilson, Amiral Bristol ile aynı görüşte değildi. Çünkü Wilson Ermenilerin ve misyonerlerin propagandalarının etkisiyle Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurulmasına destek veriyordu ki, zaten Mayıs 1919'da ;Dörtler Konseyinin kararı ile Ermenistan mandasını kabul etmişti. Doğu Anadolu'daki durumun incelenmesi için King-Crane Komisyonu'nu ve General Harbord başkanlığındaki heyeti görevlendirmişti.

3- Anadolu'daki Durum ve General Harbord'un Raporu

General Harbord'un raporunun incelemelerine geçmeden önce Anadolu'da Türklerin durumuna bakacak olursak; İzmir'in işgalinden sonra Anadolu'ya geçen M. Kemal düşmana karşı direniş örgütleri kurarak ulusal mücadeleyi başlatmıştı. M. Kemal'in hedefi, yabancı devletleri veya Osmanlı hükümetini bir tarafa bırakarak ulusal egemenliğe dayalı, kayıtsız, şartsız, tam bağımsız bir Türk devleti kurmaktı.

⁴⁷ Ercüment Kuran, “Amiral Bristol Raporu ve A.B.D. de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi” *Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı*, Sayı: 37, s.484, Ankara 2001.

Hatta bu sayede Türklerin bağımsızlık savaşı bir süre sonra,Avrupa kamuoyunun da desteğini almaya başlamıştır.Böyle olmasında,yabancı gazetecilerin M.Kemal ile yaptıkları röportajların rolü büyük olmuştur.

Nitekim, M.Kemal 15 Ekim 1919'da Fransa'nın Temps gazetesi muhabirine Ermenistan ve manda konusu ile ilgili görüşlerini şöyle açıklamaktaydı:

“- *“Ermeni Meselesi” üzerine ne düşünüyorsunuz?. Van, Bitlis vilayetlerinden pek sınırlı ölçüde bir miktar arazi terkine itiraz ederler mi?*

- *Osmanlı sınırları dışında kurulacak bir Ermenistan'ı memnurlukla karşılız.*

- *Yabancı yardım ve desteği olmadan Türkiye'nin canlandırılması mümkün olacağı kanaatinde misiniz?. Böyle bir desteklemeyi ne tarzda anlıyorsunuz. Bir veya birkaç yardım üzerine görüşünüz nedir.*

- *Bu yoldaki temel düşünce ve görüşümüzü açıklayan Sivas Kongresi beyannamesinin yedinci maddesini aynen zikretmekle yetiniriz.*

Yedinci madde şöyle diyordu: – Milletimiz, insani, modern gayeleri üstün tutar ve teknik, endüstri ve ekonomi alanlardaki durum ve ihtiyaçlarımızı taktir eder. Devlet ve vatanımızın bütünlüğünü korumak üzere altıncı maddede açıklanmış sınırlar içinde (Misak-ı Milli sınırları), milliyet esaslarına bağlı ve memleketimize karşı istila emeli beslemeyen herhangi bir devletin teknik, bilim, endüstri, ekonomi yardımlarını memnurlukla karşılız ve bu adil ve insani şartları içine alan bir barışın da, acele olarak gerçekleşmesini insanlığın selameti ve dünyanın huzuru adına milli emellerimizin başında sayarız⁴⁸.”

Mustafa Kemal'in beyanatına baktığımızda, ülke topraklarını hiçbir şekilde başka bir millete veya başka bir devletin mandasına bırakılmayacağını görüyoruz. Ağustos 1919'da Anadolu'ya gelen General Harbord ve heyetinin yaptığı inceleme sonuçlarına baktığımızda da Mustafa Kemal'den de çok farklı bir sonuca varmadığını görüyoruz.

General Harbord ve heyeti 1919'un Ağustos ayı sonunda Anadolu'ya gelmiştir. Bir aylık gezisi boyunca Harbord, bölgedeki Ermenilerin durumu ve manda konusu

⁴⁸ *Yakın Tarihimiz Dergisi*, Atatürk'ün Bütün Söylev ve Demeçleri, sayı:5, İstanbul, 1962, s.159.

hakkında gözlem yapacaktı. Bu geziye çıkarken general Harbord gerçekten bir Ermenistan ve katliamlar görmeyi beklediğini itiraf etmiştir⁴⁹.

Heyetin yol güzergahı İzmir, Konya, Adana, Tarsus, Mersin, İskenderun, Halep, Mardin, Diyarbakır, Tiflis, Baku-Batum ve Karadeniz'den İstanbul'a dönüş olarak saptanmıştır⁵⁰. Bu güzergahın en önemli noktaları Sivas ve Erzurum olmuştur. Çünkü Sivas'ta, Mustafa Kemal ile yaptığı görüşme ve Erzurum'daki incelemeleri sonucunda hazırlayacağı raporda Türklerin haklı olduğunu oraya koymuştur.

General Harbord gezisine başladığı dönemlerde de Anadolu'da Mustafa Kemal milli direnişi örgütlemek üzere kongrelere başlamıştı. Heyet Sivas'ta iken, Sivas'ta toplanan kongre henüz sonuçlanmamıştı. Bu rastlantıda kongrede de “*manda*” konusu gündeme gelmiş, hararetli tartışmalar yaşanmıştı. Çünkü kongreye manda taraftarları katılmış ve A.B.D.'in mandasının kabul edilmesi için baskılar yapılmıştı. Mustafa Kemal, Erzurum kongresinin altıncı maddesinde “*Manda ve himaye kabul olunamaz*” kararını Sivas'ta da tekrarlamış ve manda konusu ile birlikte Doğu Anadolu'da bir Ermenistan'ın gündeme gelmeyeceğini söyleyerek, hiçbir şekilde vatanın bütünlüğünden vazgeçilemeyeceğini vurgulamıştır. Buna rağmen sonuçta, Amerika senatosuna bir mektup gönderilerek Türkiye'nin durumunun senatoda görüşülmesi istendi. Bu konuyla ilgili telgraf metni, 11 Eylül 1919'da Amerika'ya gönderildi. Telgrafın içeriği şöyle idi:

“Birleşik Amerika Devleti Ayan Meclisi Reisliğine, Rumeli ve Anadolu'nun bütün Müslüman halkını temsil eden ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Rumeli'deki vilayetlerinin temsilcilerinden mürekkep olan Sivas Milli Kongresi, 4 Eylül 1919' da bir araya gelmişti, gayeleri şunlardır: Memleket halkının ekseriyetinin arzularını yerine getirmek, bütün azınlıkları himaye altında bulundurmak, bütün vatandaşlara can ve adalet yolundaki haklarını teminata bağlamak.

Sivas Milli Kongresi, Osmanlı İmparatorluğu halkının ekseriyetinin arzularını ifade eden bir karar suretini, 9 Eylül 1919' da rey birliği ile kabul etmiştir. Bu kararın havi olduğu prensipler, Sivas Kongresi'nin, kongre dağılmazdan evvel azası arasından seçeceği merkez komitesinin ve imparatorluk hudutları içinde bütün tali teşkilatların

⁴⁹ Seçil Akgün, “Kurtuluş Savaşı başlangıcında Türk Ermeni ilişkilerinde A.B.D.'nin Rolü”, *Tarih boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri*, Ankara 1985 s.338.

istikbaldeki hareketlerine rehber olacaktır. Takip edilebilecek siyasetle alakalı olan bu karar mucibince, Sivas Milli Kongresi, Birleşik Amerika Devletleri Ayan Meclisine şu ricada bulunmayı, bugün yine ittifakla kararlaştırmıştır. Azanızdan mürekkep bir komiteyi Osmanlı İmparatorluğunun her köşesine göndermenizi diliyoruz. Bu komite tarafsız olarak, Osmanlı İmparatorluğunda fiili suretle hüküm süren hal ve şartları tetkikten geçirmelidir. Böyle bir tetkik, Osmanlı İmparatorluğu'na ait nüfus ve arazi hakkında bir sulh muahedesi mucibinde keyfi kararlar verilmesine meydan bırakmazdan evvel yapılmalıdır⁵¹.”

Böylece manda taraftarları, istekleri için bir adım atmış oluyordu. Bu telgrafın gönderilmesinden kısa bir süre sonra, 19 Eylül 1919'da Harbord ve Heyeti Sivas'a geldi. Heyet, Mustafa Kemal ile hararetli bir görüşme yapmıştır. Gerek manda, gerekse de Ermeni konusunda Mustafa Kemal'in sözleri Heyet tarafından şöyle nakledilmiştir:

“...Maksat; Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü, tarafsız, büyük bir devletin ve hepsine tercihen Amerika devletinin müzaheretinde altında muhafaza etmek olduğunu söyledi. Topladıkları kongrede verdikleri karar, Cumhuriyetimize telgrafla bildirilmiş ve senato tarafından buraya tahkik heyeti gönderilmesi rica edilmiş. Lakin onların manda hakkındaki fikirleri bizimki gibi değil, onlar bunu yalnız, bir büyük kardeşin nasihati veya yardımı gibi düşünüyorlar. İç idareye veya dış münasebetlere hiç müdahale etmemek üzere hafif bir ağabeylik hakimliğini tanımak istiyorlar.

Ayrıca Türkiye de vuku bulan faciaların (Ermeni olaylarının) sorumlusunun ecnebi entrikaları olduğunu tekrar ve ısrarla ifade etti⁵².”

General Harbord'un, Mustafa Kemal ile görüşmeleriyle ilgili notlarında bu ifadeler bulunmaktaydı. Ayrıca General Harbord görüşmeden sonra şöyle bir ifade kullanmıştı; *“Anlaşıyor ki: Türkiye meselesini halletmek için, milli hareketçileri hesaba katmak lazım geliyordu⁵³.”*

Bu görüşmede Mustafa Kemal, Osmanlı sınırları dışındaki bir Ermenistan'ı memnuniyetle karşılayacaklarını da ifade etmiştir.

⁵⁰ Seçil Akgün, agm, s.338.

⁵¹ Mine Erol, agm, s.94.

⁵² *Yakın Tarihimiz Dergisi*, Rauf Orbay'ın Hatıraları, sayı:32, İstanbul 1962, s.179.

⁵³ *Yakın Tarihimiz Dergisi*, agm, s.179.

Bu görüşme sonucunda heyette şöyle bir intiba uyandı; iki toplum kendi hallerine bırakıldığı takdirde bir arada ve barış içinde yaşayabileceklerdi.

Heyetin Sivas'tan sonraki diğer önemli durağı Erzurum'du. Bu bölgede Kazım Karabekir ile görüşmeler yapıldı. Erzurum Türk ili olduğu söylendi. Ayrıca yapılan geziler sırasında Belediye Başkanı Zakir bey, Harbord'a gezi mahallini ve kavak mezarlıklarını göstererek şu ilginç konuşmayı yaptı.

“Şu geniş taşlıkları görüyor musunuz?. İşte bunlar Türk mezarlıklarıdır. Şehrin öbür yanlarında daha bunun on misli mezarlıklarımız var. Şimdi iyice bak. Şurada etrafı duvarlarla çevrilmiş küçük bir mezarlık var. O da Ermeni mezarlığıdır. Şimdi Ermenilerin mi yoksa Türklerin mi çok olduğunu anladın mı?. Bunlar ölülerini yemediler ya⁵⁴.” Bu sözler üzerine Albayrak gazetesinin sahibi Süleyman Necati Bey de *“Romalılarından beri bu bölgede bağımsız bir Ermeni devleti olmadığı, on asırlık bu Türk yurdunda Ermenilerin %10 'u geçmediğini”* söyledi⁵⁵. Bütün bu somut kanıtlar General Harbord'u diğer açıklamalardan daha çok etkiledi.

General Harbord ve heyeti, gezi bitiminde tarafsızlık koşullarına uyarak, gözlemlerini ve edindikleri bilgilerini değerlendirip ayrıntılı bir raporla Amerikan Senatosuna sundular.

“Harbord, raporunda oldukça tarafsız davranarak sadece Türklerin Ermenilere saldırmadığını, birçok yerlerde Ermenilerin Türklere saldırmakta olduklarını örnekleriyle belirtmiş ve Ermeni yardım kuruluşları ile Ermeni davasını destekleyen Amerikan politikacıları, Rusya Ermenistan'ına sığınan Ermeni mültecilerin sayısını 700-800 bin olarak iddia ettikleri halde, General Harbord bu miktarın 300 bin civarında olduğunu söylemişti.

Manda konusunda ise “Ermeni sorunu Ermenistan da çözülemez” diyen Harbord, Fransa ve İngiltere tarafından işgal edilmiş olmaları sebebiyle Suriye ve Mezopotamya hariç, İstanbul ve Rumeli dahil, bütün Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde bir manda kurulması gerektiğini ileri sürmüştür.

⁵⁴.Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, İzmir 1984, s.167.

⁵⁵ Seçil Akgün, *a.g.e.*, s.341.

Ama bu ifade Harbord'un manda konusunu desteklediği anlamına gelmiyordu. Generale göre, manda yönetimini üzerine almakla Amerika en az bir kuşak boyu bu işe bulaşmış olacaktı ve askeri bakımdan da 25.000 ile 200.000 arasında bir askeri kuvvetle hem milli mücadelele uğraşacak hem de bu rejim korunacaktı ve nihayetinde manda rejiminin ilk beş yılında Amerikanın 756 milyon dolarlık bir mali yükü kabul etmesi gerekmekteydi⁵⁶.”

Savaş bütün ülkeleri yorgun bırakmıştı Amerika'nın Anadolu topraklarında herhangi bir sorumluluk üstlenmesi, Amerikan halkına büyük bir sorumluluk getirecekti. Savaşın mali sıkıntıları Amerika'yı da etkilemişti. Bütün bu sorunlarla birlikte, açıkçası Türkiye'de herhangi bir manda rejimi Amerika için herhangi bir kazanç teşkil etmiyordu. Aksine ekonomik olarak zararı çok olacaktı.

Amerikan Senatosu'na sunulan General Harbord raporunun da etkisiyle, A.B.D. ne Ermenistan ne de Türkiye mandaterliğini kabul etmiştir. Böylece General Harbord ve Heyeti Amerikan Başkanının kişisel isteğine rağmen, İtilaf devletlerinin Türk topraklarında oynamak istedikleri oyunun içerisinde olmayı reddetmiştir. Bunun üzerine Ermenistan'ın sınırlarının çizilmesi için Wilson'a hakemlik teklif edildi. Wilson bu hakemliği kabul etti. Bunun içindir ki, Ağustos 1920'de yapılacak olan Sevr Anlaşması'na Ermenilerle ilgili maddeler konmuştur.

Bundan sonraki görüşmelerde artık A.B.D. bulunmamaktaydı. İngiltere başka şekilde Ermeni sorununu çözümlenmek zorundaydı. 12 Şubat 1920'de toplanan Londra Konferansı Türk toprakları için çözüm aramaktaydı. Londra'da bulunan devletlerin temsilcileri açıkçası bağımsız bir Ermenistan'a çokta hoşgörülü değillerdi. A.B.D.'nin Ermeni mandaterliğini kabul etmeyeceği kesinleştiği için yeni bir mandater bulunması gerekiyordu. Konferansa katılan hiçbir devlet manda kabul etmek veya uzun vadede bir destek taahhüdü altına girmek istemiyorlardı.

Bunun üzerine Ermenistan'ın bağımsız olmasına ve Milletler Cemiyeti'nin himayesine girmesine karar verildi. Ancak Milletler Cemiyeti Konseyi de bu durumu hoş karşılamadı. Çünkü hem Ermenistan'ı finanse etmek hem de güvenlik için asker temin etmek gerekiyordu. Bu durum Londra Konferansı'nın kesin bir sonuç vermesini

⁵⁶ Fahir Armaoğlu, “Amerika Sevres Antlaşması ve Ermenistan Sınırları”, *Bellekten*, cilt:LXI, Ankara 1997, s.135.

engelledi. Sorun Nisan ayında San Remo'da toplanacak olan Yüksek Konseyin değerlendirilmesine sunulmak üzere ertelendi.

İtilaf devletleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi ile ilgili görüşmeler yapılırken Anadolu'da milliyetçi hareketler hızla yayılmaktaydı. San Remo Konferansı'nda yapılan görüşmelerde, milliyetçi hareketin tedirginliği yaşanmaktaydı. Ancak sahil bölgeleri için endişe yoktu. Onlara göre Ermenistan dışındaki bölgeler çok rahat şekilde elde tutulabilirdi.

16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgal edilmesiyle birlikte Anadolu'daki milliyetçilerle İstanbul hükümeti arasındaki ilişki kesilmiştir. Bu durum Mustafa Kemal'e Anadolu'da yeni bir hükümetin kurulması için imkan tanıdı. 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi Ankara'da toplandı. Yeni meclisin amacı ülkenin bağımsızlığını sağlamak, padişah ve hilafet makamını düşmanın elinden kurtarmaktı. 30 Nisan'da Anadolu topraklarında yeni bir hükümetin kurulduğu ve bu tarihten sonra Müttefik devletlerin muhatabının Ankara hükümetinin olacağı resmen bildirilmiştir. Fakat San Remo Konferansı'nda Anadolu'da oluşan bu gelişmeler fazla dikkate alınmadı. İtilaf devletleri Osmanlı hükümetini muhatap olarak aldıkları için hazırlanan antlaşma metni Osmanlı hükümetine iletilmişti.

4- San Remo Konferansı

18 Nisan 1920'de San Remo'da Yüksek Konsey toplanarak, Londra Konferansı'nda çözümlenemeyen konuları, özellikle Ermenistan sorununu halletmek istiyordu. Ancak San Remo'da bulunan devlet başkanları Ermenistan konusu açıldığında durumdan hoşnut kalmadılar. Fransa ve İtalya ne mali ne de askeri yardımda bulunmayacaklarını, çünkü hazırlıklı olmadıklarını ifade ettiler. Özellikle İtalya Boğazlar konusu dışında Küçük Asya ile ilgili antlaşmalarda hiçbir şekilde askeri sorumluluk almayı kabul etmiyordu. İngiltere de aynı şekilde Ermenistan'a asker göndermek konusunda isteksizdi.

Bu yüzden Konferansta artık ana sorun Ermenistan'ın himaye ve finanse edilmesi olmuştu. Fransa, kurulacak Ermenistan'a subay ve teçhizat göndermeyi kabul etmiş, ama gereken mali yardımda bulunmuyorlardı. İş dönüp dolaşıp A.B.D.'in Ermenistan'a mali destek vermesine geliyordu. Açıkçası İtilaf devletlerinin Ermenistan konusunda isteksiz olmalarının sebebi şu idi: Almak istedikleri bölgeleri zaten ele

geçirmişlerdi, buralara ulaşmak kolaydı. Ermenilerin dışında bütün azlıkların hepsi deniz kıyısındaki bölgelerdeydi ve onları korumak basitti. Ama Ermenistan için istedikleri bölgelerde, çoğunluk Türklerden oluşmaktaydı ve Türklerle mücadele etmek gerekliydi. Bu da askeri ve mali yardım gerektirmekteydi. Bu sebeple Ermenistan konusunda çokta istekli değillerdi. Bu nedenle Lloyd George Ermenistan'dan Türk milliyetçilerini çıkarmak için A.B.D.'den yardım istemeyi uygun görmüştür. Eğer A.B.D. bu öneriyi kabul etmezse, daha küçük bir Ermenistan kurulması uygun olurdu. Böyle bir Ermenistan devletinin sınırlarını çizme yetkisininin, başkan Wilson'a verilmesi uygun olacaktı. Bu durumun Lloyd George'u memnun edecek yararları şunlardır:

“Birincisi, Birleşik Devletler mandayı reddetse bile Ermeni meselesine bulaşmış olacaktı. Ve bu, Lloyd George'un ne zamandır amaçladığı bir durum idi. İkincisi, Amerikanın hakemliği sonunda, kimseyi memnun etmesi beklenmeyen bir sınırın çizilmesi gibi tatsız bir görevi müttefiklerin üzerinden alacaktı. Üçüncüsü, kendilerinin yapmadığı bir toprak dağılımının icrasında İngiliz ve Fransızların daha az sorumlulukları bulunacaktı. Sonuç olarak, ileride Ermenistan'ın hiç Türk toprağı edinememişti gibi olası bir başarısızlığın sebebi İngiltere'nin ve daha dolaysız biçimde Lloyd George'un üzerinden hiç değilse kısmen kalkmış olacaktı⁵⁷.”

Bu arada manda A.B.D. tarafından kabul edilmedi. Beklenildiği gibi başkan Wilson Ermeni sınırını çizmeyi kabul etti. Wilson çizdiği sınırlarda Erzurum'un yanı sıra Erzincan ve Trabzon'u da Ermenistan'a veriyordu.

C – SEVR VE ERMENİLER

1- Sevr'e Doğru Gidiş

Paris'te görüşmeler devam ederken 17 Haziran 1920'de Osmanlı Hükümetini temsilen Damat Ferit Paşa görüşmelere katıldı. Konferansta yaptığı konuşmada, I. Dünya Savaşı'na girmekle suç işlendiğini, bu suçun sorumlularının İttihatçılar olduğunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını kabul etmeyeceklerini, fakat Ermenistan devletinin kurulmasını görüşmeye hazır olduklarını belirtmiştir. Damat Ferit Paşa'nın bu açıklamaları konferans başkanı Clemanceau'nun sert tepkisine sebep oldu. İtilaf devletleri, Yunan ordusunun Anadolu'da elde ettiği başarılarla güvenerek

⁵⁷ Paul C. Helmreich, *a.g.e.*, s.225.

Osmanlı Hükümetinin teklifini reddetti. Paris'te daha fazla kalmalarının mümkün olmayacağını bildirdi. Kazım Karabekir sonradan bu olayı “ *Sadrızam Paris'ten kovulmuştur.*” olarak anlatır⁵⁸. Ayrıca Damat Ferit'e verilen yanıtta, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti yüzünden çok fazla kayıplara uğradıklarını ve hazırlanan antlaşma metninde hiçbir değişiklik yapamayacaklarını belirttiler. Antlaşmanın en geç Temmuz sonuna kadar imzalanması için Osmanlı Hükümetine süre tanındı. Eğer antlaşma kabul edilmezse İstanbul'un Türklerin elinden tamamen alınacağı bildirildi.

Bu görüşmelerden sonra San Remo'da yapılan antlaşmanın son şekli kararlaştırıldı. Osmanlı Hükümetinin bu metne verdiği cevap üzerine 16 Temmuz 1920'de durum incelenmek üzere Spa Konferansı toplandı. Fransa Cumhurbaşkanı Millerand toplantıda Ermenilerle ilgili şu için açıklamayı yaptı:

“ Uzlaşan devletler, artık Türklerin öbür uluslar üzerindeki egemenliğine son vermelidir. Şimdiye değin yapılan Bab-ı Ali ve Büyük Devletler görüşmeleri, Bulgaristan , Makedonya ve Ermenistan için bir çözüm getirememiş , özellikle 20 yıldır Ermeniler , barbarca işlemlerle karşılaşmıştır.... Bu nedenledir ki , Türklerin çoğunluk olarak bulunmadıkları Trakya, İzmir ve Suriye'de Osmanlı egemenliğine son verilmiştir, Bu kararın maddeleri hiçbir şekilde değiştirilemez...⁵⁹.”

Zaten I. Dünya Savaşı dönemine baktığımız zaman kendi aralarında yaptıkları gizli antlaşmalarda Ermenistan'a bir pay ayırmamışlardı. Ermenileri diplomasi oyununda bir maşa gibi kullanıyorlar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışabilmek, onu zayıf düşürebilmek için kışkırtıyorlardı. Ermenilere gösterdikleri dostluğun ne kadar sahte olduğunu Sevr Antlaşması'ndan sonra Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında yapılan antlaşmalarda görmekteyiz.

2) Sevr Antlaşması ve Anadolu'nun Paylaşılması

San Remo Konferansı'nın bitmesiyle, artık Osmanlı hükümetiyle yapılacak olan antlaşmanın ana hatları tamamlanmıştı. 11 Mayıs 1920'de Türk delegasyonuna antlaşma maddeleri sunuldu. Yine aynı gün antlaşmanın bir özeti basına verildi.

⁵⁸ Nejat Göyünç, *a.g.e.*, s.552.

⁵⁹ Nurşen Mazıcı, *a.g.e.*, s.104.

Avrupa basınının tepkisi genel olarak olumlu idi. Antlaşma maddeleri genel olarak ağır olduğu kabul edilmekle birlikte, Türklerin bunu hak ettiklerini söylüyorlardı. Çok az basın organı antlaşmaya karşı çıktı. “*Manchester Guardian, barış koşullarının haksız olduğunu söylüyor. Westminster Gazette, Müttefiklerin çözmeye muvaffak olmadıkları sorunları maskeleyerek amacıyla kaleme alınmış, hatipçe bir metin yorumunu yapıyordu. Observer Gazetesi, antlaşma için yapay, güvenilmez ve geçici ifadelerini kullanırken, Outlook, Yüksek Konseyin baş edemediği sorunlar için Milletler Cemiyetini çöp sepeti olarak kullanılmasının sevimsiz olduğunu yazıyordu*⁶⁰.”

Bu arada bazı basın organları antlaşmayı adil olarak değerlendirirken, devletlerin uygulamada ne derece başarılı olabileceği konusunda şüpheleri vardı. Diğer taraftan antlaşmanın Venizelos ve Yunanistan için bir zafer olduğunda bütün basın organları hemfikirdi.

Fransız ve İtalyan basını bu antlaşmadan pek fazla memnun kalmamıştı. Yunanistan’dan ziyade bu antlaşmanın İngiltere’nin zaferi olduğunu düşünüyorlardı. Özellikle İtalyan basını antlaşmaya karşı büyük bir öfke duymaktaydı. Fransızları politik çıkarları uğruna Yakındoğu’yu İngilizlere satmakla suçlamaktaydılar. Fransız basınında da antlaşma coşkuyla karşılanmadı. İngilizlerin avantajlı bir konumda olduğu konusunda İtalyan basınıyla hemfikirdi.

Türk basınının tepkisi ise öfke ve dehşetti. Ama teslimiyet söz konusu bile değildi. Türklere idam cezası verildiği söylenmekteydi. Bu antlaşmayı Kuvayı Milliyecilerin kabul etmesine imkan yoktu. Zaten ardından da Mustafa Kemal, halkı direnişe çağırırdı. Çağrıdan sonra on binlerce Türk İstanbul’u terk ederek Milli Mücadeleye katılmışlardı.

İtilaf devletleri ve Türk basın organlarından sonra Osmanlı Hükümetinin antlaşmaya bakışına göz atacak olursak; 11 Mayıs 1920’de İtilaf devletleri tarafından antlaşma metni Türk delegasyonuna sunulmuştu. Delegasyonun başında Tefik Paşa bulunmaktaydı. Tefik Paşa antlaşmanın Fransa ile İngiltere arasında sorunlar çıkartacağını düşünmeye başlamıştı. Çünkü basının ve Fransa Hükümetinin de onayladığı fikir, İngiltere'nin daha avantajlı olduğu idi. Bu durumda iki devlet arasında problem yaratıyordu. Ayrıca Milli Mücadele Anadolu’da güçlendikçe Fransa,

⁶⁰ Paul C.Helmreich, *a.g.e.*, 236.

milliyetçilerle temasa geçmeye başlamıştı. Kilikya'daki mücadeleden bunalan Fransa, Mustafa Kemal ile ateşkes imzalamak üzere temsilci göndermişti. 30 Mayıs'tan geçerli olmak üzere ateşkes sağlandı. Ancak yirmi gün geçmeden ateşkes milliyetçiler tarafından bozuldu. Yine de önemli bir durumu ateşkesin imzalanması. Çünkü Fransa fiilen Milli Hareketi tanımıştı.

Artık Fransa ile İngiltere arasında uyumsuzluk baş göstermişti. İşte Tevfik Paşa bu durumdan faydalanmak istemiş İtilaf devletleriyle görüşmeleri olabildiğince uzatma yoluna gitmişti. Ancak Tevfik Paşa'nın bu taktiği İstanbul hükümeti tarafından onaylanmadığı için yerine delegasyon başkanı olarak Damat Ferit Paşa getirilmiştir.

17 Haziran 1920'de Damat Ferit Paşa Paris'teki görüşmelere katılmıştır. Konuşmasından sonra oldukça sert tavırlarla karşılaşmış ve İtilaf devletleri tarafından hiçbir şekilde antlaşma maddelerinin değiştirilemeyeceği cevabını almıştır. Müttefikler barışı imzalamak veya imzalamamak için 27 Temmuz'a kadar Osmanlı Hükümetine vakit vermiştir. Osmanlı Hükümeti, eğer barışı kabul etmediği takdirde yönetimin İtilaf devletlerine geçeceği, Anadolu'daki savaşın iyice büyüyeceği ve yedi yüz yıllık Osmanlı İmparatorluğu'nun yok olacağı korkusuyla antlaşmayı imzalamayı kabul etmiştir.

Antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin çok küçük toprak parçası üzerinde egemen kalacağı ileri sürülmekteydi. Ancak antlaşmanın koşulları incelendiğinde, Osmanlı Devletine bırakılacak olan topraklarda bile egemenliğin kullanılması engellenmektedir.⁶¹

Anadolu'nun paylaşılması ve Ermenilerin Doğu Anadolu'da bir devlet kurması yolundaki en ileri adım, 10 Ağustos 1920 tarihinde Paris'te Sevr'de yapıldı. Sevr Antlaşması'yla, İtilaf devletleri, Doğu Anadolu'da Şark Meselesi'nin Ermenilerle ilgili kısmını tamamen çözmeye çalışmışlardır. Sevr Antlaşması'nın altıncı bölümünde Ermenistan ile ilgili altı maddeye (88-93) yer verilmiştir.

“Sevr Antlaşmasındaki bu altı madde şöyle idi:

88. Madde: Türkiye, Müttefik Devletlerin tanıdığı gibi, Ermenistan'ı hür ve müstakil bir devlet olarak tanıdığını beyan eder.

⁶¹ Toktamış Ateş, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul, 1999, s.243.

89. Madde: Osmanlı Devleti ile Ermenistan ve diğer imzası bulunan devletler, Erzurum, Trabzon, Bitlis vilayetlerini de Türkiye ile Ermenistan arasındaki hududun tayini Amerika Birleşik Devletleri, Cumhurbaşkanının hakemliğine havale etmeyi ve O'nun vereceği kararı ve Ermenistan'ın denize çıkışında ve adı geçen hududa komşu olan Osmanlı arazisinin askerden arındırılmasıyla ilgili olarak belirleyeceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmışlardır.

90. Madde: 89. Madde gereğince, tayin edilecek hudud, adı geçen vilayetlerin kısmen veya tamamen Ermenistan'a terkine yol açtığı takdirde, Osmanlı Devleti karar tarihinden itibaren, terk edilen arazi üzerindeki bütün hak ve hukukundan vazgeçtiğini şimdiden beyan eder. İşbu antlaşmanın, Türkiye'den ayrılan araziye uygulanacak hükümleri, sonradan Ermenistan'a terk edilecek araziye de uygulanacaktır.

Ermenistan'ın kendi hakimiyeti altına giren arazi sebebiyle, üslenebileceği Osmanlı Devleti'ne ait mali yükümlülüklerin ya da iddia edeceği hakların oranı ve niteliği, işbu antlaşmanın sekizinci bölümünde (Mali Hükümler) 241-244. maddelere⁶² uygun olarak tayin edilecektir.

İşbu antlaşma ile çözülmemiş ve düzenlenmemiş bulunan ve söz konusu arazinin intikalinden doğabilecek olan bütün meseleler, ileride diğer sözleşmelerle hâl edilecektir.

91. Madde: 89. Madde belirtilen arazinin bir kısmı Ermenistan'a intikal ettiği takdirde, Osmanlı Devleti ile Ermenistan arasında, (aynı maddede öngörülen karara dayanarak) belirlenecek olan hududu, arazi üzerinde çizmek üzere, adı geçen kararın verilmesinden on beş gün sora, teşekkül şekli sonradan tayin edilecek olan bir Hudud Belirleme Komisyonu kurulacaktır.

92. Madde: Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan'la olan hududu, ilgili devletler tarafından uzlaşma yoluyla belirlenecektir. 89. maddede açıklanan karar alındıktan sonra, alâkadâr devletler uzlaşma yoluyla hudutları tespit etmede muvaffak olamadıkları takdirde, işbu hudud Müttefik Büyük Devletler tarafından tayin edilecektir ve bu hududun arazi üzerinde çizilmesi de bu devletlere ait olacaktır.

⁶² Bkz. Seha L. Meray-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, Ankara, 1997, s.117.

93. Madde: Ermenistan hükümeti; Ermenistan'da ırk,dil veya din bakımından ahalinin ekseriyetinin (teşkil eden nüfusun) dışında kalan azınlıkların menfaatini korumak için, Müttefik Devletlerin lüzum görecekları hükümleri ve bu devletlerce yapılacak olan antlaşmaya da bu hükümlerin yazılmasına muvafakat etmek suretiyle kabul eder.

Ermenistan, Müttefik Devletler ile akt edilecek bir antlaşmaya,transit hürriyetini temine ve diğer milletlerin ticareti için adil bir usul tesisine dair olmak üzere adı geçen devletlerin lüzum görecekları hükümlerin konulmasına dahi muvafakat eder⁶³.”

VI. Bölümün dışında Sevr Antlaşması'nın IV. Bölümünde azınlıklarla ilgili hükümler vardı. Bu hükümlerde yine Ermenilerin bahsi geçmekte idi. 144. Madde sevk ve iskana tabi tutulan Ermenileri kapsamaktaydı. Buna göre: “*Osmanlı Hükümeti Emval-i Metruke konusundaki 1915 tarihli yasa ile ek hükümlerin haksızlığını kabul eder ve bunların tümüyle hükümsüz ve gelecekte olduğu gibi geçmişte de geçersiz olduklarını bildirdi. Osmanlı hükümeti 1 ocak 1914'den beri topluca öldürölme korkusuyla ya da başka herhangi bir zorlama yüzünden yurtlarından kovulmuş, Türk soyundan olmayan Osmanlı uyruklarının yurtlarına dönüşlerini ve yeniden işlerine başlayabilmelerini olabildiği ölçüde kolaylaştırmayı resmen yüklenir. Sözü edilen Osmanlı uyruklarıyla bunların üyesi buldukları toplulukların malı olan ve yeniden bulunabilecek taşınır ya da taşınamaz malların kimin elinde bulunurlarsa bulunsunlar, bir an önce geri verilmesi gerektiğini Osmanlı Hükümeti kabul eder...⁶⁴.*”

Sonuç olarak iki yıla varan sürecin sonucunda İtilaf devletleri ile Osmanlı Devleti arasında bir antlaşma imzalanmıştı. Ayrıca bu antlaşmayla Ermeni Devleti'nin varlığı ilk kez bir antlaşma ile kağıt üzerinde onaylanmıştı. Bu antlaşma Osmanlı hükümeti tarafından imzalanmıştı. Ama İtilaf devletlerinin göz ardı ettiği bir nokta vardı. Anadolu'da 1919'da başlamış olan Milli Mücadele hareketi ve Ankara'da 23 Nisan 1920'de Kuvayı Milliyecilerin kurduğu T.B.M.M. hükümeti vardı. Bir Ermeni devletinin kurulması yanı sıra Sevr Antlaşması'nda Anadolu toprakları paylaşılıyor ve Osmanlı topraklarından koparılan bölgelerde yeni devletler kuruluyordu. Bu şartlar altında Sevr Antlaşması'nın T.B.M.M. tarafından kabul edilebilir yanı yoktu. Bu

⁶³ *Sevr Muahedesi*, 1920, Orijinal Metinden Çeviri (Aslı Ekler Bölümündedir)

sebeple de antlaşmanın uygulama aşamasına geçmek imkansız idi. T.B.M.M.’nin Anadolu’daki direnişin, Sevr ile birlikte hız kazanmış olması bu antlaşmanın ölü doğmasına sebep olmuştur. Çünkü İstanbul hükümetinin Anadolu halkını ne kadar temsil ettiği tartışılır bir noktadır. Anadolu’yu temsil etme yetkisi 1919’un Mayıs ayından itibaren fiilen Osmanlı Hükümetinden çıkmıştı. Bu nedenle Sevr Antlaşması Ankara için kabul edilmesi imkansız bir antlaşmadır. Bu arada Sevr Antlaşması sadece Türkiye de sorun olmamıştı. İtilaf Devletleri arasında da sorun yaşanmasına sebep olmuştur.

I. Dünya Savaşı’nın bitmesinden hemen sonra yenik devletlerle İtilaf Devletleri antlaşmalar imzalama hazırlıklarına girmişlerdi. Osmanlı Devleti ile yapılacak olan antlaşmanın görüşme süreci diğer antlaşmalardan daha uzun sürmüştür. Özellikle Almanlarla yapılan Versailles Antlaşması Haziran 1919’da çok hızlı bir şekilde imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Almanya Avrupa’daki topraklarının bir kısmını, sömürgelerinin tamamını elden çıkarmıştı. Ayrıca siyasi, ekonomik ve askeri açıdan çok fazla yükümlülük altına sokulmuştu. Hatta İtilaf Devletleri Almanya ile yaptıkları barış görüşmelerinin çok çabuk bir şekilde sonuca ulaştırılması yüzünden eleştirilere maruz kalmıştır. Eğer daha sakin bir şekilde sorunlara çözüm arasalardı, barışın devamlılığını sağlayacak bir antlaşma ortaya çıkarabilirlerdi⁶⁵. Ancak bu eleştirilerin çok fazla haklı olmadığını neredeyse iki sene süren Türklerle yapılan barış görüşmelerinin sonucunda görüyoruz. Çünkü Sevr Antlaşması’nda Müttefiklerin tarafsız olmadıklarını ve intikam peşinde olduklarını görmekteyiz. Özellikle İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu’ndan intikam almak istiyordu. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı’na Almanya’nın müttefiki olarak girince savaşın seyri değişmişti. Savaş uzamış yeni cepheler açılmıştı. Bu yeni cephelerin açılması İngiltere’nin hem çok fazla insan hem de para kaybına uğramasına sebebiyet vermişti. İşte bu kaybın acısını yapılacak antlaşmayla tazmin etmeyi düşünmekteydi.

Sevr Antlaşması’nın, Versailles Antlaşması’na göre daha uzun sürede oluşmasına rağmen hiçbir şekilde makul, mantıklı ve hoşgörülü olmadığını görüyoruz.

⁶⁴ Temuçin F.Ertan, “Ayastefanos’tan Lozan’a Siyasal Antlaşmalarda Ermeni Sorunu”, *Yeni Türkiye, Ermeni Özel Sayısı*, Ankara, 2001, Sayı:37, s.253.

⁶⁵ Paul C.Helmreich, *a.g.e.*, s. 249.

Sevr Antlaşması'nın görüşme aşamasının uzamasında iki sebep görmekteyiz. Birincisi; Şark Meselesi'ni, XIX. yüzyıl zihniyetiyle gören kişiler tarafından çözülmek üzere görüşmeye tabi tutulmuştur. Böylelikle iki yıla varan bir gecikme olmuş ve bu sürede Yakındoğu da yepyeni sorunlar ve olaylar gündeme gelmiştir. İkincisi ise; Sevr Antlaşması, bu yeni sorunlar delegelerce tam olarak anlaşılmadan oluşturulmuştur. Yani antlaşma imzalandığı dönemde varolan sorunlar henüz çözülmemişti. Savaş sonrası sorunlar vardı. Hiçbir bir antlaşma uzun dönemli istikrar ve barış ortamını sağlayamazdı. Müttefiklerin siyasi tutumları, çekişmeleri Yakındoğu'daki sorunların hesaba katılmaması sebebiyle barış pek mümkün görünmüyordu⁶⁶.

Sevr Antlaşması'nı emperyalist devletlerin yıkılmış; gücü tükenmiş olan Osmanlı Devleti'ne kısa sürede uygulatmaları tek şartları idi. Fakat Avrupa devletlerinin ve A.B.D.'nin görüşmelere katılması işi içinden çıkılmaz hale getirmiştir. Emperyalist devletlerin rekabetleri Anadolu'daki uyuyan devi uyandırmış ve kendilerine karşı büyük bir milliyetçi mücadele başlatmıştı. Sevr Antlaşması'yla birlikte bu milliyetçi güç iyice büyüyerek Anadolu'yu savunmaya başlamıştı. Osmanlı Hükümetinin Avrupalı güçlerle Sevr Antlaşması'nı imzalaması, Anadolu'da tepkiyle karşılanmıştır. "Misak-ı Milli" kararları doğrultusunda milliyetçiler, İtilaf devletlerinin Anadolu'yu paylaşma planlarının gerçekleşmeyeceğini göstermişlerdir.

3- Sevr Antlaşması Neden Geçersizdir

Bugün bile Avrupa ve A.B.D.'deki Ermeniler propagandalarla Sevr Antlaşması'nın kendileri açısından hala geçerli olduğunu ileri sürmektedirler. Bu fikre dayanarak Sevr Antlaşması'nın 88-93.maddelerinde kendilerine bırakılan Ermeni topraklarının Ermenilere geri verilmesini istemektedirler.

Antlaşmayı imzalayan devletlere göz atacak olursak: Sevr Antlaşması T.B.M.M. hükümeti ile değil İstanbul hükümeti ile imzalanmıştır. T.B.M.M. hükümeti antlaşmanın tarafları arasında yer almıyordu. T.B.M.M.'nin antlaşmada taraf olmaması Sevr Antlaşması'nı hukuken geçersiz kılmaya yeterli sebep teşkil etmektedir.

Ayrıca bu antlaşma Osmanlı Hukuku açısından da geçersizdir. 8 Ağustos 1909 tarihinde Kanun-i Esasi'de yapılan değişiklik ile 7. maddeye "*barış antlaşmalarının*

⁶⁶ Paul C.Helmreich, *a.g.e.*, s.249.

parlamento tarafından onayı şarttır.” hükmü konmuştur. Sevr Antlaşması imzalanmadan birkaç ay önce 1 Mart 1920’de İstanbul işgal edilmiş, parlamento basılmıştı. Bunun üzerine padişah 11 Nisan’da parlamentoyu tamamen dağıttı. Bir daha hiç toplanmayan parlamento doğal olarak Sevr Antlaşması’nı onaylamamıştır. Bu sebeplerden dolayı Sevr Antlaşması’nın hiçbir şekilde yine hukuken geçerliliği yoktur⁶⁷.

Bütün bu hukuksal gerçeklerin dışında, bu antlaşma yürürlüğe konulmadan antlaşmaya imza atan Osmanlı hükümeti ortadan kalktı ve daha sonra Anadolu’da kurulmuş olan yeni Türk Hükümeti ile İtilaf devletleri arasında Lozan Antlaşması imzalandığı için zaten geçerliliğini fiilen ve hukuken kaybetmiştir.

Ayrıca Ermenilerin devlet olarak imzaladıkları antlaşmalar vardır. Bunların başında Batum Antlaşması vardır. 28 Mayıs 1918’de Erivan’da bir Ermeni Cumhuriyeti kurulmuştur. Osmanlı Devleti, Ermenistan’la 4 Haziran 1918’de Batum Antlaşması’nı imzalayarak bu devleti tanımıştır.

Bu antlaşmadan sonra Ermeni Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Hadisyan şunları söylemiştir:

“Türkiye Ermenileri artık Osmanlı İmparatorluğundan ayrılmayı düşünmüyorlar. Türkiye’de ki Ermenilere ilişkin sorunlar Osmanlılar ve Ermeni Cumhuriyeti arasında görüşme konusu bile yapılamaz. Osmanlı İmparatorluğu ile Ermeni Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler mükemmeldir ve gelecekte de böyle olmalıdır. Bu iyi komşuluk ilişkilerinin sürdürülmesi Dışişleri Bakanı olduğum Ermeni Hükümetince izlenen programın başlıca noktalarından biridir⁶⁸.”

Yine Batum Antlaşması’ndan sonra Taşnak yayın organı *Hairemik* 28 Haziran 1918 tarihli nüshasında şöyle yazmıştır.

“Rusya’nın Türkiye’ye karşı güttüğü düşmanca politika Kafkasya Ermenilerini de cesaretlendiriyordu. İki dost unsur arasında çatışmalara Kafkas Ermenileri neden oldu. Çok şükür ki bu durum çok uzun sürmedi. Rus devrimi sonrasında Kafkasya Ermenileri selametlerinin yalnızca Türkiye’de olduğunu anladılar ve ellerini

⁶⁷ Ahmet Mumcu, “Devletler Hukuku Açısından Ermeni Sorunu Var mıdır?”, *Atatürk ve Hukuk*, Ankara, 1982, s.15.

⁶⁸ Dış Politika Enstitüsü, *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, Ankara, 1989, s.32.

Türkiye'ye uzattılar. Türkiye'de geçmişte olanları unutmak istedi ve uzatılan eli şövalye ruhuyla sıktı. Artık Ermeni sorununu çözümlenmiş ve tarihte kaldığını kabul ediyoruz. Yabancıların ajanı birkaç maceraperestin eseri olan karşılıklı güvensizlik ve düşmanlık duyguları ortadan kalkmalıdır⁶⁹.”

Bu iki Ermeni ifadelerine baktığımızda Ermeni meselesinin hem Osmanlı İmparatorluğu hem de Ermeniler tarafından kapandığını görüyoruz. Ayrıca bu iki ifadeden çıkan çarpıcı bir sonuç daha var ki Türklerin haklılığını ortaya koymaktadır. Bu sorunların sebebinin Türkler olamadığı, Ruslar ve Kafkas Ermenilerinden dolayı sorunların çıktığını kabul etmektedir. Haksızlığa uğrayanların Ermeniler değil aksine Türkler haksızlığa uğramıştır.

Bütün ifadelerin sonucunda Türklerin haklılıklarını görmekteyiz. Ancak daha sonraki olayların gelişimine baktığımızda meselenin hiçbir şekilde kapanmadığını görmekteyiz. Zira, Batum Antlaşması'ndan sonra da Ermeni komitalarının hareketleri devam etmiştir.

Osmanlı Devletinin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle Doğu Anadolu'da çete faaliyetlerini Ermeniler arttırmışlardır. Savaşın bitip Osmanlı Devleti'nin yenik devletler arasında bulunması dolayısıyla ateşkes imzalanmasından sonra (Mondros Ateşkes Antlaşması 30 Ekim 1918) Ermeniler tüm hızıyla devam etmiştir.

10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte Ermeniler hayallerinin, nihayet gerçekleşeceği konusunda umutlanmışlardır. Bu antlaşmayla birlikte bağımsız ve özgür bir Ermenistan Devletinin varlığı hükme bağlanmaktaydı. Ancak Anadolu'da Kuvayı Milliyeciler tarafından Milli Mücadelenin başlaması Ermenilerin bu hayallerini yok etmekteydi. Çünkü 10 Ağustos 1920'de Türkiye topraklarında iki hükümet – bir Osmanlı Hükümeti, bir de Ankara'da kurulan B.M.M. hükümeti – bulunmaktaydı. Sevr Antlaşmasını imzalayan İstanbul hükümeti idi. Mustafa Kemal'in oluşturduğu Ankara Hükümeti antlaşmayı kabul etmeyerek Ermeni sorununu kendi başına halledecektir.

Anadolu topraklarının esas sahibi, olan milliyetçilerin oluşturduğu Ankara Hükümeti idi. Ankara hükümeti de Sevr Antlaşması'nın taraflarından değildi. Bu

⁶⁹ Dış Politika Enstitüsü, *a.g.e.*, s.32.

durum Ermeniler için bir hayal kırıklığı yaratmaktaydı. Lozan Antlaşması ile de bu hayal kırıklığı bir kez daha kesin bir şekilde ortaya konmuştur.

Sevr Antlaşmasının hukuki açıdan geçersizliğinin yanı sıra Anadolu'dan ve Avrupa'dan gelen tepkiler yüzündende geçerlilik kazanmamıştır.

Anadolu'da Sevr Antlaşması'na karşı oluşan tepkiler oldukça sertti. Çünkü bu antlaşma Türk milletinin bağımsızlığını ve varlığını ortadan kaldırmakta idi. Özellikle Anadolu'da bağımsızlık hareketinin temel taşı olan milliyetçiler Sevr Antlaşması'nı hiçbir şekilde kabul etmemişlerdir. Doğu cephesi komutanı Kazım Karabekir'in Sevr Antlaşması'nın imzalanmasından sonra meclise gönderdiği telgrafta şunları söylemektedir:

“Vatansız ve vicdansız üç serserinin yine kendileri gibi millet ve vatanla alakası olmayan birkaç kişi adına barış antlaşmasına imza ettiklerini ajansta gördük. Milli mücadelemize daha büyük bir azim ve imanla devam edeceğimize ant ettiğimizi arz ederim. İstanbul'dan kuruluşunu duyduğumuz Şurayı Saltanatta Türkiye'nin heyeti mevcudiyetini söndüren bu antlaşmanın imza edilmesini kararlaştıran şahısların ve antlaşmaya imza atanların vatana ihanet ile itham olmasını ve haklarında gıyabi hüküm verilmesini, bu vatansızların isimlerinin her yerde lanetle anılmasını ve duyurulmasını arz ve teklif ederim⁷⁰.”

Sevr Antlaşması'nın imzalanması ve Kazım Karabekir'in bu telgrafı T.B.M.M.'de görüşülmüştür. Mecliste yapılan görüşmeler sırasında Kazım Karabekir'in de önerdiği Şurayı Saltanat üyelerinin vatana ihanet suçları kabul edilmişti. Ayrıca Sevr Antlaşması'nın Misak-ı Milli sınırları içerisinde bulunan Türk milletini hiçbir şekilde bağlamadığını belirtmiştir. Bununla birlikte Anadolu'da bulunan Türk halkı da antlaşmaya büyük tepki göstermişler ve bu durum Mustafa Kemal'in gücünü arttırmıştır. Bunun sonucunda da Anadolu'da İtilaf devletlerine karşı büyük ve güçlü bir direniş başlamıştır.

Avrupa'nın Sevr Antlaşması'na tepkisi ise Türk halkından oldukça farklı idi. Antlaşmanın içeriğinin oldukça ağır ve adaletsiz olduğu kabul ediliyor, bu nedenle uygulanmasının zor olacağı ifade edilmekteydi. Avrupa kamuoyunun vicdanı ilk defa

⁷⁰ Azmi Süslü, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara, 2001, s.211.

Sevr Antlaşması ile harekete geçmişti. Türk halkına karşı yapılan hareketin haksız olduğunu ve milletler prensibine aykırı olduğu ifade edilmekteydi. Milli hareketin haklı bir sebeple başladığını kabul etmekteydiler.

Ancak görünen kamuoyu desteği ne kadar gerçekçiydi. Çünkü bu antlaşmadan memnun olmayan devletler vardı, İtalya ve Fransa. Çünkü I. Dünya Savaşı'nda yapılan gizli antlaşmalarda İtalya, İzmir dahil olmak üzere bütün Ege bölgesinde hak talep ediyordu. Sevr Antlaşması'nda ise, bu bölge Yunanistan'a bırakılmaktaydı. Fransa ise yapılan gizli antlaşmalarda Güney Doğu Anadolu bölgesinde nüfuz sahibi olacaktı. Ancak Sevr Antlaşması'yla kendilerine vaat edilen bölgenin bir kısmı Ermenilere verilmekteydi. Bu nedenlerden dolayı da Sevr Antlaşması Avrupa kamuoyunda adaletsiz bir antlaşma olarak nitelendirilmiştir. Yunanistan dışında bu antlaşmayı onaylayan Batılı devlet yoktu. Bu nedenle de Sevr Antlaşması geçersizliğini ortaya koymuştur. I. Dünya Savaşı sonunda yenik devletlerle yapılan antlaşmalara bakacak olursak. Savaşın tek sorumlusu olarak kabul edilen Almanya'ya imzalatırılan Versailles Antlaşması'nın şartlarından çok daha ağır şartlara sahip bir antlaşmadır Sevr Antlaşması. Bu nedenle de hem Anadolu'da hem de Avrupa'da tepkiyle karşılaşmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

LOZAN VE ERMENİLER

A- MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİ

I. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti açısından Mondros Ateşkes Antlaşması ile sona ermiştir. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Avrupalı güçlerin müdahaleleri gelir.

Mondros Antlaşması 30 Ekim 1918'de imzalanmıştır. İsmet İnönü Mondros Antlaşması için “*Murahhassımıza Mondros'ta yapılan nazik muamele ve şifahen yapılan görüşmelerin bıraktığı tesir ile iyimser bir hava yayılmıştı. İngilizler çok insafli ve haklı olarak eski Türk dostluğunu aramaktadırlar. Buna göre muamele göreceğiz. Türkiye muharebeden sonra böyle muamele görecek, ümidi galip idi*⁷¹.”

Bu düşüncelerle antlaşmaya imza atılmıştı. Ancak antlaşmanın bazı maddeleri vardı ki, Osmanlı Devleti'nin tamamen ortadan kalkmasına sebebiyet vermekteydi. Bu maddeler şunlardı:

1. Madde: Çanakkale ve İstanbul Boğazları açılacak ve Karadeniz'e emniyetli giriş sağlanacaktır. Çanakkale ve İstanbul Boğazlarındaki hisarlar müttefikler tarafından işgal edilecektir.

7. Madde: Müttefikler kendi güvenliklerini tehdit eden nitelikte her hangi bir olayın ortaya çıkması durumunda stratejik noktaları işgal etme hakkına sahiptir.

24. Madde: Vilayet-i Sitte'de⁷² (Erzurum, Van, Harput, Diyarbakır, Sivas, Bitlis) düzensizlik baş göstermesi durumunda, müttefikler bunların herhangi bir bölümünü işgal etme hakkını kendinde saklı tutar.

Müttefiklerin, ne kadar insafli ve iyi niyetli (!) oldukları görülüyor. Birinci madde gereğince Boğazlar açıldı ve İngiliz donanması bölgeye yerleşti. Yine yedinci madde gereğince Güneydoğu'da Fransızlar, İngilizler de istedikleri yerleri işgale başladılar. Ardından da 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar İzmir'i işgal ettiler. Bu işgaller Anadolu'da Milli Mücadele'nin başlamasına yol açtı.

⁷¹ İsmet İnönü, *İstiklal Savaşı ve Lozan*, Lozan Barış Antlaşmasınının 70.Yıl Dönümü, Ankara, 1993, s.2.

Hem Müttefik güçlerin Anadolu'yu haksız yere işgal etmeye başlamaları, hem de ülkede bulunan Hıristiyan azınlıkların gizli veya açıktan açığa kendi amaçlarını gerçekleştirmeye yönelik isyanlara ve çete hareketlerine başlamaları, Mustafa Kemal ve Anadolu halkını milli direnişe sevk etmiştir.

Öncelikle, azınlıkların hareketlerine karşı cemiyetler kurulmaya başlanmıştır. Vilayet-i Şarkiyeye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin kuruluşunun açık amacı, Doğu illerinde yaşayan Müslüman halk ile Hıristiyan halk arasında eskiden olduğu gibi iyi ilişkiler kurulmasını sağlamak ve Doğu illerini korumaktır. Asıl sebep ise, Doğu illerinin Ermenistan'a verilmesini önlemektir. Vilayet-i Şarkiyeye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin Erzurum şubesi bölgedeki yerli halk için yayınladığı raporda aşağıdaki üç noktayı özellikle belirtmekteydi:

“1) Kesinlikle göç etmemek,

2) Derhal ilmi, iktisadi ve dini bakımdan teşkilatlanmak,

3) Saldırıya uğrayacak Doğu illerinin her köşesini savunmada birleşmek⁷³.”

Böylece Doğu Anadolu'da Ermeni hareketlerine karşı örgütlenme başlamıştır.

I- Ermeni Faaliyetleri:

Mondros Antlaşması'nın imzalanması ve hemen ardından Anadolu'da bir milli mücadele hareketinin başlaması ile birlikte Ermeniler kendilerine İngiltere tarafından va'dedilen toprakları ele geçirmek için faaliyete geçmişlerdir. Osmanlı Devletinin çöküşünü Rumlar ve Ermeniler sevinçle karşılamışlardır. Sadece Osmanlı Devletinin içindeki Hıristiyan azınlıklar değil, Büyük devletler de Osmanlı topraklarını paylaşmak için, bu çöküşü fırsat saymaktaydılar. Ancak Mustafa Kemal bu durumu engellemek için Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde konferanslar, toplantılar yaparak halkı birleşmeye davet etmiştir. Bu kongrelerde Ermeni sorununu dile getirerek, alınması gereken önlemleri açıklamıştır.

Mustafa Kemal, 23 Temmuz 1919'da Erzurum Kongresi'nde yaptığı konuşmada Ermeni sorunu ile ilgili şunları söylemiştir:

⁷² İtilaf devletleri bu altı vilayetten Ermeni vilayeti olarak bahsetmektedir. bkz Paul C.Helmreich, *Sevr Entrikaları*, İstanbul, 1996, s.255.

⁷³ M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, Ankara, 2000, s.3.

“I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru, milletler esasına dayanan vaatler üzerine Osmanlı Hükümeti de adil barışa kavuşmak emeliyle mütareke istedi. B ağımsızlık uğruna namus ve kahramanlıkla dövüşen milletimiz 30 Ekim 1918'de imzalanan mütareke ile silahı elinden bıraktı.

Devletlerin manevi şahsiyeti, imzalayan temsilcilerin namus sözleri ve kefaleti altında bulunan bu mütareke hükümleri bir tarafa bırakılarak İtilaf devletlerinin askeri kuvvetleri, devlet ve hilafetimizin merkezi olan İstanbul'umuzu işgal etti. Gün geçtikçe artan bir şiddetle devlet hukuku, hükümet şerefi, milli gururumuz saldırılara uğradı. Osmanlı tebaası olan Rum ve Ermeni unsurlar, gördükleri teşvik ve desteğin sonucunda da milli namusumuzu yaralayacak taşkınlıklardan başlayarak nihayet hazin ve kanlı safhalara girinceye kadar küstahça saldırılara koyuldular. Fakat, derin bir acı ile kabul etmeliyiz ki bu hareketler, sekiz aydan beri birbirini takiben iktidara geçen, milli uzak merkezi hükümetlerin, birinin diğerinden daha fena olarak gösterdiği zayıflık eserlerinden ve merkezde, bazı basında görülen pek büyük hırslar ve milli vicdanın inkar, milli gücün ihmal olunmasından dolayı genişlemiştir.

Yukarıdaki sebeplerden merkezde kuşatılmış ve tamamen dış kontrol altında olması yüzünden artık bu vatanda mukaddesat ve mukadderata sahip bir kudret ve milli iradenin mevcut olmadığı boş inancı yerleşmiş ve cansız bir vatan, kansız bir millet nelere layık ise, onların korkusuzca yapılmasına, İtilaf devletlerince başlanmıştır.

Vatanın parçalanması kararlaştırılmış ve ilk olarak doğu illerimizde (Ermenistan) kurulacak, Adana ve Kozan bölgesi de (Kilikya) ona katılacaktı. Batı Anadolu'nun İzmir ve çevresini Yunanistan istiyordu, Karadeniz sahillerimizde bir Pontus krallığı kurulacaktı. Ondandır geri kalan vatan toprakları da yabancı işgali ve himayesi altında olacaktı. Artık 650 yıldan beri bağımsız olarak hüküm sürmüş ve tarihte adalet ve yiğitliğini bir zamanlar Hindistan hududuna, Afrika'nın ortasına, Macaristan'ın batısına kadar yürütmüş olan bu milletin esirliğe, kölelik derecesine indirilmesi ve nihayet bu devletin tarih kitabını kapatarak sonsuzluğa gömmek gibi insani ve medeni, özellikle milli esaslarla bağdaşmayan emeller kabul görmüş ve uygulama devresi de başlamıştır....

Ermenistan'a gelince, istila fikri besleyen Ermeniler, Nahçıvan'dan Oltu'ya kadar bütün İslam halka baskı yapıyor ve bazı yerlerde katliam ve yağmacılık

ediyorlar. Hudutlarımıza kadar İslamları mahva ve göçe mecbur ederek Doğu illerimiz hakkındaki emellerine doğru güvenle yürümek ve bir taraftan da 400.000 olduğunu iddia ettikleri Osmanlı Ermenisini bir dayanarak olmak üzere memleketimize sürmek istiyorlar.

(...)Şurada acıklı bir durum olarak belirtirim ki, memleketimizde çok fazla yabancı parası ve birçok propaganda dönüyor. Bundaki gaye, pek açıktır ki, milli hareketleri sonuçsuz bırakmak, milli emelleri felce uğratmak, Yunan, Ermeni emellerini ve vatanın önemli yerlerini işgal gayelerini kolaylaştırmaktır. Bununla beraber her devirde ve her ülkede, her zaman çıktığı gibi, karakteri zayıf, anlayışsız insanlarla beraber vatansız ve aynı zamanda şahsi refah ve menfaatini vatan ve milletin zararına arayan alçaklar da vardır. Doğu politikasında ve zayıf noktaları arayıp bulmakta pek usta olan düşmanlarımız, memleketimizde bunu adeta teşkilat haline getirmişlerdir. Fakat kutsal değerlerini kurtarmak için çırpınan bütün millet, bu büyük savaşında önüne çıkan her türlü engeli muhakkak, kesinlikle kırıp süpürecektir⁷⁴.”

4 Eylül 1919’da toplanan Sivas Kongresi’nde de Mustafa Kemal Ermeni sorununa değinmiştir. Kesinlikle, Ermeni Devleti kurulmasına yönelik davranışlara karşı her türlü savunma ve dayanışmanın yapılması gerekliliğini Sivas Kongresi’nde de belirtmiştir.

Milli Mücadele döneminde sadece Müttefik güçlere değil Ermeni hareketlerine karşı da mücadele verilmiştir. Türklerin mücadelesine karşılık Ermeniler de müttefik güçlerle ortak hareket ederek amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır.

a- Fransız Ermeni İlişkileri

Fransa’nın Adana – Maraş bölgesini işgal etmeye kalkışmasının ve işgal etmesinin tarihi kökenleri 1898 yılına kadar inmektedir. Daha bu tarihte, Adana Ermeni Piskoposu Paul Terziyan Fransız Dışişleri Bakanlığı’na yazdığı gizli bir mektupta “Adana ve Maraş sancaklarını içine alan bölgede Fransız himayesinde bir Ermeni devleti teşkilinden bahsediyor. Terziyan bölgede 150.000 veya 200.000 civarında Ermeni olduğunu, dolayısıyla Fransa’nın yardımı ile bir Ermeni devleti kurulabileceğini ifade ediyor. Böyle bir devletin Ortadoğu’da, Fransız kültürünün temsilcisi olabileceğini ve ayrıca Fransa’nın politik ve ekonomik hakimiyetini ve

⁷⁴ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.687; .M.Kemal’in konuşmasının orijinali için bkz: *Nutuk*, cilt III, (vesika 38), İstanbul, 1970, s.926-930.

*nüfuzunu arttıracacağını belirtiyor*⁷⁵.” Paul Terziyan’ın bu teklifi Fransa’ya çok cazip gelmiş olacak ki, Adana – Maraş bölgesinde, tıpkı Lübnan’da olduğu gibi yeni bir nüfuz sahası teşkil etme politikasını benimsemiştir. Osmanlı Devleti’nin mağlubiyetini ve Mondros Mütarekesi’nin imzalanması, Fransa’ya Terziyan’ın teklifini gerçekleştirme fırsatını vermiştir.

Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasının ardından 11 Aralık 1918’de Fransızlar, İskenderun’a asker çıkarırken, Ermeni birlikleri de buraya gönderilmişlerdir. Böylece Fransız birlikleri ile Ermeni birlikleri beraber ilerlemeye başladılar. 7 Mart 1919’da Kozan işgal edildi. Ekim 1919’da Kilis, Maraş işgal edildi. Bu bölgelerin işgalinde Ermenilerin Lejyon birliği de bulunmaktaydı.

Bu bölgedeki Fransız amaçları için Fransız Başbakanı Briand’in ifadesi şöyledir:

*“Adana bölgesi ve Mersin Limanıyla İskenderun doğal ve mükemmel bir körfez teşkil eder. Buna karşılık stratejik savunmayı sağlayacak dağlar, körfezden bir hayli uzaktır. İşte bu nedenler ki, askeri tesir sahamızın sınırlarını Ermenilerin rıza ve istekleri üzerine, daha ötelere götürmek istedik...”*⁷⁶.”

Fransa açıkça Ermenilerin Kilikya’daki isteklerini desteklemekte, yardım etmekteydi. Ayrıca Adana ve İskenderun bölgelerinde Ermenilerin tarihi rollerinin de kabul edilmesinin taraftarlığını yapıyorlardı. Ancak her ne kadar Ermeni isteklerini onaylasa da, Fransa bu verimli toprakları tamamen bırakmak istemiyordu. Bölgeye, Fransız askerleri ve subayları görevlendirilerek, Türk halkı etkisiz hale getirilmek istenmiştir. Fakat, bölgede yaşayan halk canlarını ve mallarını koruyabilmek için Fransızlara ve Ermenilere karşı silahlı mücadeleye başladılar. Ermeni çetelerinin yaptıkları katliamlar düzeni iyice bozdu. Bu durum üzerine, A.B.D.’nden bir soruşturma kurulu gelerek, bölge halkının fikirlerini sordular. Sonuçta soruşturma kurulu hazırladığı raporda, görüş ve kanaatlerini şu şekilde özetlemiştir:

“a) Türkler, bölgenin Türklere bırakılması gerektiğini bildirdiler.

b) Katolik ve Ortodoks Ermeniler, Fransa’nın koruyuculuğunda bir Ermeni yurdu istediler.

⁷⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz: Bayram Kodaman, *Ermeni Macerası*, Isparta, 2001, s.57-58.

⁷⁶ İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara, 1984, s.402

- c) Araplar, Kilikya 'da bir Ermeni egemenliğine razı olmadıklarını belirttiler.
- d) Ortodoks Rumlar ve Latinler, Fransız egemenliğini istediler.
- e) Lübnanlı Katolikler, Süryaniler ve Geldaniler de, Fransa 'yı tercih ettiler⁷⁷.”

Durumdan da anlaşıldığı üzere, Türklerin dışındaki bütün unsurlar Fransız egemenliğini istemekteydiler. Ancak şöyle bir durum vardı ki göz ardı edilemezdi. Bölgede Türkler çoğunlukta, Fransa egemenliğini isteyenler ise azınlık durumundaydılar. Bölgedeki Türk halkı sonuna kadar topraklarını savunmaktaydılar. Bu durum Fransız ordusunun içinde bulunan Ermenileri daha da hırslandırmaktaydı. Yavaş yavaş Ermeni lejyonerleri ordu disiplininden uzaklaşarak eşkıyalık yapmaya başlamışlardı. Bu durum Fransa'yı oldukça fazla bir şekilde rahatsız etmeye başlamıştı. 1920 yılına gelindiğinde artık Türk kuvvetleri bölgede hakimiyeti ele geçirmiştir. Buna rağmen Ermeniler katliamlarına devam ediyorlardı. Fransa artık bitmek tükenmez Ermeni isteklerinden ve faaliyetlerinden rahatsız olmaya başlamıştı. Ayrıca Türk birliklerinin güçlenmeye başlaması da Fransızları yavaş yavaş Türklerle anlaşmaya doğru yöneltmiştir. Nitekim, kısa bir müddet sonra 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması imzalanmış ve Fransa' Kilikya'yı terk etmiştir.

Güneydoğu Anadolu'daki bu olaylar için Arnold J. Toynbee şunları söylemektedir:

“Ordunun yükünü azaltmak için Kilikya'da kurduğu Doğu Lejyonuna Ermeni gönüllülerini almakla Fransızlar sorumsuz bir politika izlemişlerdir. Fransızlar, Ermenilerden başı bozuk çeteler oluşturup, silahlanmalarına olanak sağladılar. Bu fırsat Ermenilere, 1915'deki başka Türklerce yapılan acı olayın hincını başka masum Türklerden çıkararak öç almalarını sağladı. Bu öç duygularını önce kırbaçlayan, sonrada bu acı olaylara seyirci kalan Fransa, Ermenilerden çok daha suçludur.”⁷⁸.”

b- İngiliz Ermeni İlişkileri

Adana – Maraş – Antep hattında, Fransız desteğiyle katliamlar yapan Ermeniler Doğu'da da İngilizlerin desteğine güvenerek neredeyse bütün Doğu Anadolu'yu içine alan Ermenistan'ı kurmak hayaliyle, Türklere karşı katliama giriştiler. Erivan

⁷⁷ İhsan Sakarya, *a.g.e.*, s.403

bölgesinde toplanan Ermeniler, İngiltere'den destek ve cesaret alarak Erzurum'a kadar gelip bölgede karışıklık çıkarmaya, huzuru bozmaya başladılar. Ancak İngilizler önce destek çıktıkları Ermenileri sonradan desteklemekten vazgeçerek, Erivan'dan Amerika'ya göç eden Ermenilerin bölgelerine geri dönmelerinin sağlanması için A.B.D.'den yardım istediler. Ancak General Harbord bu işin maliyetinin yüksek olması dolayısıyla İngiltere'nin isteğini geri çevirdi⁷⁹.

Ermeniler çete hareketlerine ara vermeksizin, Türk halkına karşı katliamlarına devam ettiler. Bu arada Milli Mücadele hareketinin komutanlarından olan Kazım Karabekir Paşa, 15. Kolordu Komutanlığına getirilmiş ve Ermeni olaylarına son vermek için, 8 Temmuz 1918'de Erzurum'da bulunan İngiliz kontrol subaylarından olan Yarbay Rowlinson'la temasa geçmiştir. Ayrıca Kazım Karabekir, hem İstanbul Harbiye Nezareti ve Erivan Cumhuriyeti askeri kumandalığına da Ermeni olaylarıyla da ilgili bilgi vermekteydi.

Fakat Kazım Karabekir Paşa'nın bütün bu girişimleri sonuçsuz kaldı. Ermeniler Doğu Anadolu'daki Türk halkına karşı eylemlerine dozunu arttırarak devam ettiler.

Ermenilerin bu kadar rahat, sorumsuzca Doğu Anadolu'da yaptıkları katliamlarda güvendikleri bir güç vardı ki İngiltere idi. İngiltere'nin amacı, doğu ve batıda bulunan Türkleri birbirinden ayırmak, Osmanlı Devleti önderliğinde Anadolu ve Asya Müslümanlarının birleşmesini ve büyük bir güç haline gelmelerini önlemektir. Bunun için de Kafkasya'daki Ermenileri kışkırtma, destekleme politikası izlemekteydi. Osmanlı Devletinin çöküşüyle birlikte İngiltere istediğini elde etmiş olacaktı. Mondros Mütarekesiyle amacına adım adım yaklaşıyordu. Ama hesaba katmadığı bir şey vardı İngiltere'nin, o da Türk milli hareketi idi. Mondros Antlaşması'yla birlikte Anadolu'da Türk askeri ile halkı kenetlenerek Milli Mücadeleye başlamıştı. İngiltere, Ermenilere ne kadar destek verirse versin Doğu Anadolu'da istediği sonuca ulaşamayacaktır. 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın başarılı askeri hareketi Ermenilerin durdurulması ve geri çekilmesini sağlamıştır.

⁷⁸ Nurşen Mazıcı, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni*, İstanbul, 1987, s.121.

⁷⁹ Nurşen Mazıcı, *a.g.e.*, s.122.

II- Gümrü Antlaşması

Ermenistan, Paris Barış Konferansı taraflarınca tanınmıştı. Artık, Ermeni Cumhuriyetinin işlerinin düzenlenmesiyle, 1920 yılının başlarında her şeyin yoluna girdiği düşünülmekteydi. Ancak, 1917 yılında Çarlık Rusya'sının yıkılmasına sebep olan Bolşevik İhtilali 1920 yılının başlarında Ermenistan'ı etkilemeye başlamıştı. Büyük güçlüklerle Bolşevik hareketinin önüne geçildi. Bunun sonucunda hükümet darbesiyle Kafkas Ermenistan'da yönetim değişerek bir nevi diktatörlüğe dönüştü. Hükümette kontrol sahibi olan grup yine Taşnaksutyun komitecileri idi⁸⁰.

Ermenistan'da bu gelişmeler olurken, İtilaf devletleri, 22 Haziran 1920'de başlayan Yunan saldırısını kolaylaştırmak ve Ankara Hükümetini Doğu Anadolu'da meşgul etmek için Ermeni kuvvetlerini saldırıya geçirdiler. Ermenistan Taşnaksutyun hükümeti tüm güçleriyle Oltu'daki Türk idaresine karşı saldırıya geçerek, Türkleri öldürmeye başladılar. Hem Türklere yapılan zulümlerin, hem de Ermeni kuvvetlerinin ilerleyişinin devam etmesi üzerine, Türk kuvvetleri karşı harekate başladı. Mustafa Kemal Ermenilerin bu hareketleri için Nutuk'ta şunları söylemiştir:

“Mondros Ateşkes Antlaşmasından beri Ermeniler, gerek Ermenistan içinde, gerek sınıra yakın yerlerde Türkleri toplu olarak öldürmekten geri durmuyorlardı. 1920 yılının sonbaharında Ermenilerce yapılan zulümler dayanılmaz bir kerteğe geldi ve Ermenistan seferine karar verdik. 9 Haziran 1920 tarihinde Doğu bölgesinde geçici seferberlik ilan ettik. 15. Kolordu komutanı Kazım Karabekir Paşa'yı Doğu Cephesi Komutanı yaptık. 1920 Haziran'ında, Ermeniler, Oltu'da kurulan mahalli Türk yönetimine karşı hareketle, o bölgeyi ele geçirdiler. Dışişleri Bakanlığımız tarafından Ermenilere, 7 Temmuz 1920'de bir ültimat verildi. Ermeniler aynı şekilde hareketlerine devam ettiler. Sonunda seferberlikten üç buçuk dört ay kadar sonra, Ermenilerin; Kötek, Bardiz bölgelerinde toplanan kuvvetlerimize taarruzu ile savaşa başlandı⁸¹.”

Türk kuvvetleri, 28 Eylül'de saldırıya geçti. 29 Eylül'de Sarıkamış alındı. 30 Eylül'de Merdenak işgal edildi. Ancak, 28 Ekim'e kadar Türk kuvvetleri Sarıkamış-Laloğlu hattında kaldılar. Çünkü Erzurum Milletvekili Celalettin Arif Bey,

⁸⁰ Esat Uras, *a.g.e.*, s.695.

⁸¹ M. Kemal Atatürk, *a.g.e.*, s.332.

Erzurum'daki ordu birliklerinde yolsuzluk yapıldığı iddialarını ortaya atması üzerine isteklerini gerçekleştirmek için, Ekim sonuna kadar Ankara Hükümetini oyalamış ve Türk birliklerinin beklemede kalmasına sebep olmuştur⁸².

28 Ekim 1920'de hareket tekrar başlamış, 30 Ekim'de Kars alınmıştır. 3 Kasım'da Türk ordusunun Gümrü'ye ilerlemesi üzerine, 6 Kasım'da Ermeniler barış istemişlerdir. Gümrü'nün teslim edilmesi karşılığında antlaşma yapılacağı bildirildikten sonra, 7 Kasım'da Gümrü Türk birlikleri tarafından işgal edildi. 8 Kasım'da mütareke şartları Ermenilere bildirildi. Ancak Ermeniler mütareke şartlarını kabul etmeyince, hareket tekrar başladı. Ermeni kuvvetleri Türk birlikleri tarafından bozguna uğratılınca, tekrar mütareke istediler. 25 Kasım'da Gümrü'de barış görüşmeleri başladı. 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması yapıldı. Bu antlaşma ile İtilaf devletlerinin Sevr Antlaşması'nda kurmak istedikleri Büyük Ermenistan hayalleri yıkılmıştır. Gümrü Antlaşması Ankara Hükümeti'nin siyasi başarılarından ilkidir. İtilaf devletlerinin desteklediği Ermenistan Devleti imzaladığı Gümrü Antlaşması ile T.B.M.M.'ni ve Ankara hükümetini resmen tanımış ve en önemlisi Türk topraklarındaki isteklerinden vazgeçmiştir.

Ermeni heyetinin başkanı olan Hadisyan, Gümrü Antlaşması'nın yapılmasının sebebini şöyle belirtmektedir: “1920 sonlarında çıkan bütün rezaletlere Taşnaksutyun sebep olmuştur. İtilaf devletleri, Ermenistan'ı terk ettikleri için Türkiye bundan yararlandı⁸³.”

Gümrü Antlaşması, 18 maddeden oluşmaktadır. Antlaşmanın birinci maddesinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki savaş durumuna son verilmiştir. İkinci maddede bugünkü sınır tespit edilmiştir. Altıncı madde ise şöyledir: “Bağlı taraflar, Büyük Savaş sırasında düşman ordularına katılarak, kendi devletine karşı silah kullanmış ya da işgal altındaki topraklar üzerinde toplu kıyımlara katılmış olanların dışındaki göçmenlerin eski sınır içindeki yurtlarına dönmelerine izin verir. Böylece ülkelerine döneceklerin en uygar ülkelerdeki azınlıkların yararlandıkları haklardan bütünüyle yararlanmalarını, karşılıklı olarak yükümlenirler⁸⁴.” Bu madde ile Ermenistan Devleti,

⁸² M. Kemal Atatürk, a.g.e., s.332 .

⁸³ Esat Uras, a.g.e., s.695.

⁸⁴ Temuçin F. Ertan, “Ayastefanos'tan Lozan'a Siyasal Antlaşmalarda Ermeni Sorunu”, Yeni Türkiye, Ermeni Sorunu Özel Sayısı, Ankara, sayı:37, 2001, s.254.

Ermenilerin İtilaf devletleri ordularına katılarak, Türklere karşı savaştıklarını ve katliam yaptıklarını kabul etmektedirler.

Onuncu madde ise şöyle idi; *”Erivan Hükümeti, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nce kesinlikle reddedilmiş olan Sevr Antlaşması’nı hükümsüz sayıp, bunu ve kimi emperyalist hükümet ve siyasal çevreler elinde bir kışkırtma aracı olan Avrupa ve Amerika’daki Temsilci Heyetini geri çağırmayı, bundan böyle iki ülke arasındaki her türlü yanlış düşünceyi ortadan kaldırmak iyi niyetiyle, yükümlendiğini açıklar. Ermenistan Cumhuriyeti barış ve esenlik içinde gelişmesini sağlama ve Türkiye’nin komşuluk haklarına saygılı olması doğrultusundaki iyi niyetlerinin bir kanıtı olmak üzere, emperyalist amaçlar güderek, iki ulusun barış ve esenliğini tehlikeye sokan haris, savaşçı kişileri hükümet yönetiminden uzak tutmayı yükümlenir⁸⁵.”* Bu madde ile de Ermenistan, Türk – Ermeni sorununun sebebini, çıkarları doğrultusunda bir politika izleyen emperyalist devletler olduğunu kabul etmekteydi. Ayrıca Sevr Antlaşması’nı kabul etmediklerini de belirtmişlerdir.

Ondördüncü madde de ise; *“Erivan Cumhuriyeti’nce herhangi bir devletle yapılmış olan tüm antlaşmaların Türkiye’yi ilgilendiren ya da Türkiye’nin çıkarlarına zararlı hükümlerini geçersiz saymayı bu cumhuriyet kabul eder, yükümlenir⁸⁶.”* Bu maddeyle de Ermeni sorunu tamamen sona ermiştir.

Bu antlaşma tarafsız ve herhangi bir Batılı devletin etkisi olmadan gerçekleşmiştir. İlk defa iki devlet arasında sorunları çözümlmek için ortak antlaşmaya varılmış ve Ermeniler kendilerini doğrudan temsil edebilme şansını yakalamışlardır. Ermenistan, Gümrü Antlaşması’yla Misak-ı Milli sınırlarını tanımıştır.

Gümrü Antlaşması’ndan memnun olmaya taraf İtilaf devletleridir. Çünkü kendi siyasi ve ekonomik çıkarları uğruna Şark Meselesi’ni halletme şansları ortadan kalkmıştı. İstediklerini elde edememişlerdi.

Mustafa Kemal, Nutuk’da Gümrü Antlaşması içi şunları söylemiştir:

”Gümrü Antlaşması, Milli Hükümet’in yaptığı ilk antlaşmadır. Bu antlaşma ile, düşmanlarımızın hayallerinde ta Harşit vadisine kadar uzanan Türk ülkelerini

⁸⁵ Temuçin F.Ertan *agm*, s.254.

⁸⁶ Temuçin F.Ertan, *agm*, s.254.

kendisine bağışlamış oldukları Ermenistan, Osmanlı Devleti'nin 1877 seferiyle kaybetmiş olduğu yerleri bize, Milli Hükümete terk ederek oradan çıkarılmıştır. Doğu'daki durumlarda önemli değişiklikler olması yüzünden, bu antlaşma yerine daha sonra yapılan 16 Mart 1921 tarihli Moskova ve 13 Kasım 1921 tarihli Kars Antlaşmaları geçerli olmuştur⁸⁷."

Mustafa Kemal'in Nutuk'ta söylediği gibi Gümrü Antlaşması yürürlüğe girememiştir. Çünkü antlaşmanın geçerli olabilmesi için iki ülke meclisinin de onayı gerekli idi. Ama antlaşmanın imzalanmasından bir gün sonra Taşnaksutyun idaresi çökmüş, Erivan Sovyet Ermeni Hükümeti yönetimi ele almıştır. Bu nedenle Gümrü Antlaşması onaylanmadı. Daha sonra yapılan Moskova ve Kars Antlaşmaları Gümrü Antlaşması'nın yerini almıştır⁸⁸.

III- Sovyet Rusya ile İlişkiler, Moskova ve Kars Antlaşmaları

Kurtuluş Savaşı başladığında Milliyetçiler, iki farklı cephede mücadele vermekte idi. Askeri cephede mücadele verilirken, diplomatik cephede de gerekli mücadele verilmek zorundaydı. Çünkü Türk ordusu, İtilaf devletlerinin ve destekledikleri devletlerin ki kadar güçlü değildi. Bu nedenle de diplomatik alanda yani masada başarı kazanmak gereklidi.

Bu politikayı uygulamak için Ankara Hükümeti, 1920 yılının Ağustos ayında Moskova'ya bir delegasyon gönderdi. Delegasyon hem Lenin hem de Sovyet görevlileri tarafından oldukça iyi karşılanmıştır. Görüşmelerde ele alınan meselelerden biri, Ermenistan yüzünden kapanmış olan karayolunun tekrar açılması idi. Ancak o dönemde Sovyet Hükümeti Lehistan ve Kırım cepheleriyle meşgul olduğu için bunun mümkün olmadığını söylemiştir. 24 Ağustos 1920'de Türk – Rus Antlaşması için bir taslak oluşturulmuştur. 27 Ağustos'ta Rus Hariciye Komiseri Türk Heyetinde bulunan Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'den, Türkiye'nin Ermeniler lehine arazi konusunda bazı tavizlerde bulunmasını istemesi, görüşmeleri bir süre için durdurmuştur. Daha sonra Sovyetler, Türk topraklarının Ermenilere verilmesini istememiş olduklarını söyleyerek, Ankara Hükümetine yardıma hemen başlamışlardır⁸⁹. Bu arada

⁸⁷ M.Kemal Atatürk, *a.g.e.*, s.333.

⁸⁸ Necla Başgün, *Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1970, s.85.

⁸⁹ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti*, Ankara, 1973, s.66.

Sovyetler'in Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan'la mücadelesi devam etmekteydi. 1921'den itibaren bu devletlerin Bolşevikleşmesiyle birlikte yeni bir durum ortaya çıkmıştı. Çünkü Gümrü Antlaşması'nın onaylanamamış olmasından dolayı sınırların tespiti için yeni bir antlaşma gerekiyordu. Nitekim, 16 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile Moskova Antlaşması imzalanarak, Gümrü Antlaşması tekrar edilmişti. Antlaşmanın bazı önemli maddeleri şöyleydi:

“1. Madde : Taraflardan her hangi birine zorla kabul ettirilmek istenen bir barış antlaşması ya da başka bir uluslararası antlaşmayı kabul etmemeyi ilke olarak kabul eder. Sovyet tarafı Misak-ı Milli sınırlarını tanır.

2. Madde : Türkiye, bu antlaşmanın birinci maddesinde gösterilen sınırın kuzeyinde Batum Livası'na ilişkin topraklar ile Batum kenti limanı üzerindeki egemenlik hakkını Gürcistan'a terk etmeye razı olur...

3. Madde : Nahcivan'ın koruyuculuk hakkını üçüncü bir devlete hiçbir zaman bırakmamak koşulu ile Azerbaycan koruyuculuğunda özerk bir bölge oluşturulacak ve Türkiye- Azerbaycan ve Ermenistan'dan gelecek delegelerle oluşturulacak olan bir komisyon Azerbaycan sınırını tespit edecektir.

15. Madde : Rusya, Türkiye ile Kafkas Cumhuriyetleri arasında yapılacak antlaşmalarda, bu Türk- Rus antlaşmasının onlarla ilgili maddelerini adı geçen cumhuriyetlerin kabulünü mecbur kılmak için o Cumhuriyetler nezdinde lazım gelen teşebbüsati yapmayı taahhüt eder⁹⁰.”

Bu antlaşmanın taraf devletlerce onaylanmasından sonra Kafkas Devletleriyle yapılacak olan antlaşmalarla ilgili Kars Konferansı, 26 Eylül 1925'de başladı. Konferansta Ermenistan'ı temsil eden Hariciye Vekili Muravyan'ın yaptığı konuşmada bazı hususlar dikkat çekicidir:

“ Biz buraya düşmanlık duygularıyla gelmiyoruz. Biz ancak gayretli Türkiye ahalisinin yaptığı kahramanca mücadelenin meftunuyuz. Biz samimi bir arzuyu taşımaktayız ve katiyyen kaniiz ki vatanını müdafaa için çalışan bir millet galip, düşman mağlup olacaktır. Bu konferansın Güney Kafkas Cumhuriyetlerinin Türkiye'ye karşı dostluk duygularını kuvvetlendireceğinden ve Türkiye'nin kendi arkasında

⁹⁰ Ahmet Özgiray, *Atatürk'ün Dış Politikası*, İzmir, 1999, s.15.

düşman bulunmadığını ve milletin emel ve arzusunu çiğnemek isteyen emperyalizme karşı açtığı mücadelede komşularının kendisine karşı bir meyil ve incizab duyduklarını öğreneceğinden eminiz⁹¹.”

Hariciye Vekili Muravyan bu sözleriyle 1878'den itibaren başlayan Ermeni sorununun tarihe karıştığını ifade etmektedir.

Kars Antlaşması, 13 Ekim 1920 tarihinde Ankara hükümeti ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında imzalanmıştır. Antlaşmanın maddeleri Moskova Antlaşması'nın maddelerine dayanmaktadır.

Moskova ve Kars Antlaşmaları amaç ve içerik olarak aynıydı. Yedi aylık bir sürecin geçmesinden sonra Kars Antlaşması imzalanmıştır. Kafkas Devletlerinin beklentilerindeki sebep muhtemelen Türk ordusunun başarısının nasıl olacağıydı. Sonucun Türkiye'nin lehine olması antlaşmanın imzalanmasında da etkindir. Eğer Sakarya Savaşında Yunanlılara karşı başarılı olunamayırsa muhtemelen Kafkas Cumhuriyetleri özellikle de Ermenistan tekrar Doğu Anadolu'daki toprakları ele geçirmeyi düşünecekti⁹².

Bu iki antlaşmayla beraber Doğu Cephesi tasfiye oldu. Ermenilerle ilgili sorun böylece onların da onaylamasıyla son buldu.

Doğu Anadolu'daki sorun çözüldükten, güneyde de Fransa'nın yavaş yavaş Ermenilerle ilgili politikalarının başarısızlığı ortaya çıkmaktaydı. Anadolu'da başlayan Milli Mücadele ile birlikte Fransa Ermenilere destek vererek, Kilikya bölgesinde bir Ermeni Devleti kurulmasını onaylamaktaydı. Ancak Ermenilerin bitmek tükenmez istekleri ve Fransa'nın işgali altında bulunan bölgelerde Türklere karşı başlattıkları katliamdan rahatsızlık duymaya başlamışlardı. Ermenileri durdurmaya çalışmışlar, ama başarılı olamamışlar, ayrıca destekledikleri Ermeniler kendilerine karşı koymaya başlamışlardı. Bu nedenle artık Fransa, Ankara Hükümeti ile birlikte antlaşma zemini yaratmaya çalışıyordu. Özellikle Türk ordularının Sakarya Savaşını kazanmalarından sonra antlaşma için harekete geçti. Fransa Ankara'ya Henry Franklin Bouillon'u gönderdi. Yapılan görüşmeler sonunda, 20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması imzalandı. Antlaşmada Ermenilerle ilgili hiçbir madde yoktu. Artık, Milli

⁹¹ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983, s.272.

Mücadele'nin başlaması ile birlikte Güney Cephesinde Ermenilere destek ve yardımını esirgemeyen Fransızların bu politikalarının tamamen başarısız olduğu anlaşılmıştır.

Ankara Antlaşmasını imzalanmasıyla birlikte Ermeniler telaşlanmışlardır. Çünkü doğuda olduğu gibi artık güneyde de bir Ermenistan Devleti kurma hayalleri suya düşmüştü. Bölgenin Türklere ait olduğu onaylanmıştır.

B – LOZAN KONFERANSI VE ERMENİLER

Mustafa Kemal, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Ermenilere ve onları destekleyen Fransa'ya karşı zafer kazanmasından sonra, tüm gücünü batıya yöneltmiş ve son işgalci güçleri de geri püskürterek İstiklal Savaşını, 11 Ekim 1922'de Mudanya Mütarekesi ile sona erdirmiştir. Bundan sonra başlayan dönem emperyalist devletlerle siyasi mücadele evresidir. Mudanya Mütarekesinin imzalanmasıyla birlikte Türk Hükümeti İtilaf Devletleri tarafından, 28 Ekim 1922 tarihinde İsviçre'nin Lozan kentinde yapılacak olan konferansa davet edildi. Bu konferansta azınlıklarla ilgili konular da görüşülecekti. Lozan'da yapılacak olan konferans Ermeniler için son şanstı. Çünkü, daha önce Osmanlı Hükümeti ile imzalanan Sevr Antlaşmasındaki taleplerini gerçekleştirememişlerdi. Ayrıca İstiklal Savaşı sırasında doğudaki mücadelelerinde de başarılı olamamışlar; Gümrü, Moskova ve Kars antlaşmalarıyla taleplerinden vazgeçmişlerdi. Bu nedenle Lozan'da konferans son şanslarıydı. Onları destekleyen Batılı devletlerin yardımıyla – özellikle İngiltere – isteklerini Lozan'da gündeme getirmeyi ve gerçekleştirmeyi umut ediyorlardı. Bu nedenle Ermeni Heyeti Lozan görüşmeleri öncesinde siyasi faaliyetlerine başlamışlardı.

I – Lozan Konferansı Öncesi Ermeni Faaliyetleri

Doğu Anadolu'da Kazım Karabekir komutasında Türk birliklerin Ermenilere karşı, 1920 yılı sonunda kazandıkları başarı, İngiltere'nin Ermeniler üzerinde kurdukları bütün hesapları altüst etmiştir. Bu nedenle İngiltere "*Ermeni Sorununu*" çözmek üzere konuyu Milletler Cemiyetine götürmüştür. İngiltere Temsilcisi Lord Robert Cecil, Ermenilerle Türkler arasındaki sorunu çözmek üzere bir komisyon toplanması ve rapor hazırlanmasını istemiş, yapılan toplantı sonucunda Lord Robert

⁹² Ahmet Özgiray, *a.g.e.*, s.24.

Cecil'in teklifi doğrultusunda komisyon toplanmasına ve bir rapor hazırlanmasına karar verilmiştir.

21 Şubat – 22 Mart 1921 tarihinde Londra'da bir konferans toplandı. Konferansa Ermeni Heyeti adına Bogos Nubar ve Aharoyan katılmış ve isteklerini dile getirmişlerdir. Bogos Nubar ve Aharoyan, Sevr Antlaşmasının yürürlükte kalması için ısrar etmişler ve Kilikya bölgesi için de özerklik istemişlerdir. Ancak Fransız delegesi, Ermenilerin iddia ettikleri şekilde Kilikya bölgesinde çoğunluğu teşkil etmediklerini ve statükonun bu durumda değiştirilmesinin mümkün olmadığını, fakat oradaki azınlıklara Fransız hükümetinin önem vereceğini belirtmiştir⁹³.

Konferansın Ermenilerle ilgili belirlediği 9. madde şöyle idi: “*Bugüne kadar Ermenilere verilen sözler, Türkiye Ermenilerine Doğu Anadolu’da bir Ermeni Ocağı kurma hakkı vermektedir. Bunun gerçekleşmesi için Milletler Cemiyeti Kurulunca Ermenileri ayrılacak haklı ve uygun bir yer için vereceği karara uymaktır*”⁹⁴.

Alınan bu kararlar İtilaf Devletleri daha önce Sevr Antlaşmasının 88. maddesinde ki hür ve bağımsız Ermenistan ifadesi yerine hiçbir belirgin ifade taşımayan “*ocak*” kelimesini kullanmışlardır.

Bu arada Kilikya bölgesi ve Doğu Anadolu ile ilgili yapılan antlaşmalar sonunda Ermeni heyetinin bütün ümitleri yok olurken, Ankara hükümetinin ülke içinde ve dışında siyasi gücü artıyordu.

Lord Curzon, Nisan 1921 tarihinde Lordlar Kamarası’nda; “*Kilikya’da çoğunluk Türklerde bulunduğu buranın Türklere terk edileceğini*” söylemesi Ermeniler tarafından protesto edilmiştir⁹⁵.

30 Ağustos 1922’de Başkomutanlık Meydan Muharebesi’nin kazanılmasıyla, Avrupa’da Türkler lehine meydana gelen gelişmeler, daha da arttı. Bunun üzerine İtilaf Devletleri Türk Hükümetini Lozan’da yapılacak olan barış görüşmelerine davet etti. Lozan Konferansı’nda hem azınlık meselelerinin hem de Ermenilerle ilgili konuların görüşüleceğinin ortaya çıkması ile birlikte, Ermeniler hem konferansa kendilerini davet ettirmek, hem de isteklerini tekrar gündeme getirmek amacıyla yoğun bir siyasi

⁹³ Azmi Süslü, *Türk Tarihi’nde Ermeniler*, Kars, 1995, s.270.

⁹⁴ İhsan Sakarya, *a.g.e.*, s.423.

çalışmaya başlamışlardır. Lozan Konferansı'na Ermeni delegesi olarak katılmış bulunan Hadisyan'ın dediğine göre:“*Lozan’da Türkler ve İtilaf Devletleri arasındaki sorunları kesin olarak halledileceğini haber alınca Ermeni Cumhuriyeti Heyeti ve Ermeni Milli Heyeti faaliyete geçtiler:*

1) *İki heyet arasında Ermenilere ait bütün istek ve iddialarda tam bir görüş birliği doğdu.*

2) *Son olarak bir defa daha,İtilaf devletlerine (İngiltere, Fransa, İtalya, Yugoslavya, Yunanistan’a) müracaat edildi.*

3) *Ermeni Milletine dostluk gösteren bütün milletler harekete geçirildi. Amerika, Avrupa ve Hindistan’ın çeşitli yerlerinde bu kuvvetler, Lozan konferansında etkili olmak gayesiyle seslerini yükselttiler.*

4) *Türk temsilci heyeti ile görüşebilmek için araçlar, çareler arandı.*

5) *Bir defa daha Ermeni Heyetinin Milletler Cemiyetine fikrini bildirmesine çalışıldı.*

6) *Bize dost olan bütün yabancı kuruluşların, temsilcilerinin Ermeni davasını savunmak için, Lozan’a gönderilmeleri sağlandı.*

7) *Ermeni Heyetinin, Lozan Konferansı’na yetkili üye olarak katılmasının kabulü için müracaatlar yapıldı. Ermeni Cumhuriyeti heyetinden Aharoyan ve Alexander Hadisyan, Milli Heyetten de Noradukyan ve genel sekreter Leon Paşalyan Londra’ya gönderildi.”*

Birleşik Ermeni Heyeti toplantılarında, Milli Heyetten, B. Yeram ve Gümüşgerdan, Ermeni Cumhuriyeti Heyetinden de Garo Pastırmacıyan ile devletler hukuku uzmanı Rus A. Mandelstam bulundular. Heyet Lozan’a gitmeden önce Fransa ve İngiltere Dışişleri Bakanlarına bir takım müracaatlarda bulundu. 31 Kasım’da Dışişleri Bakanı Lord Curzon’un temsilcisi ve Dışişlerinin doğu kısmını ve özellikle Ermeni – Türk işlerini yöneten, Vankıart ve sekreter Akporn ile görüşerek, “*Ermenilerin hakları, savaşa girmeleri ve genellikle Sevr’in yaratmış olduğu durumdan*” söz etmişler ve bu şahıslar da kendilerine,özetle şu karşılığı vermişlerdir:

⁹⁵ Azmi Süslü, *a.g.e.*, s.270.

“Türklerin zafer kazanması, konferansı etkileyecektir.Bu durumda İtilaf Devletleri, hangi vasıtalara baş vururlarsa vursunlar Türklerin üzerinde etkili olamayacaklardır.Hiçbir devlet, savaşmak istememektir.İtilaf Devletleri arasında Ermeni Meselesi hakkında görüş birliği yoktur.Hatta bazı devletler Türklere para ve silah yardımı yapmaktadır.Bu vaziyeti iyi anlayan Türkler durumu lehlerine çevirmek için sonuna kadar dayanacaklardır.Ayrıca Ermeni iddiaları İtilaf Devletleri için hayati bir mesele değildir.İtilaf Devletleri daha çok Boğazlar meselesiyle ilgilenmektedirler.Ermeni Meselesi için Türklerle olan ilişkilerini kesmek niyetinde değildirler.Hatta Akporn, İngiltere'nin Türklere karşı kesin ve şiddetli dil kullanacağını,ancak bu hususta diğer devletlerden destek beklemediğini de eklemiştir⁹⁶.”

Ayrıca Ermeniler tarafından, Türkler üzerine ekonomik yaptırım uygulanması için teklifte bulunulmuşsa da, Akporn Rusya'nın Türklere yardım ettiğini dolayısıyla ekonomik yaptırımın da fayda etmeyeceğini söylemiştir.

Ermeni heyeti tarafından, Türkiye'de kalmış olan Rum ve Ermenilerin elim ve kötü durumundan bahsedilmesi üzerine, *“Evet, bu Avrupa için bir skandaldır. Bütün vesikaları kaydediniz, biz de Lozan Konferansı'nda ağır basarız”* denilmiştir.

Akporn'a İngiltere'nin Ermeni milletine birçok kereler yaptığı vaatleri hatırlatıldığında; buna ; *“Ne yapalım, Rumlara da İzmir'i ve Trakya'yı vaat etmiştik, fakat vaadimizi gerçekleştiremedik”* cevabını vermiştir.

Ayrıca İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından Ermeni heyetine; *“Ermeni Milleti ile dostluğumuz bozulmaz bir haldedir. Fakat Türkler üzerinde etki yapacak vasıtalarımız eksilmiştir”* denilmiştir.

Ermeni heyeti, Fransız Dışişleri ile de görüşmüş ve İngilizlerin cevabından çok da farklı olmayan bir cevap almıştır.

Franklin Bouillon tarafından kendilerine, *“önce kayıtsız şartsız Türklerle barış yapılması ve sonra yalnız bunların dostluğunu temin ederek Ermenilerin çıkarlarına ait isteklerin bildirilmesi”* tavsiye olunmuştur.

Ermeni Birleşik Heyeti, teşebbüslerinde aşağıdaki üç gayeye ulaşmak istiyordu.

⁹⁶ Esat Uras, a.g.e., s.706.

- 1) Birleşik ve bağımsız bir Ermenistan'ın gerçekleşmesi.
- 2) Geçici bir çözüm olarak milli Ermeni ocağının kurulması.
- 3) Lozan konferansına kabulleri.

Heyet, Lozan'a gitmeden önce, Ermeni sorunu hakkında dikkatleri çekmek için Milletler Cemiyetine ve Venizelos'a başvuruda bulunmuştur.

Lozan Konferansı'nın toplanacağı kesinleşince, bu konferansa yetkili üye olarak Ermeni heyetinin kabulü için heyet adına Hadisyan tarafından Fransa, İngiltere, İtalya hükümetlerine mektupla müracaat olundu⁹⁷.

Ermeni heyeti ilk müracaatlarında üç devletten olumlu bir cevap alamamıştı. Hadisyan ısrarından vazgeçmeyerek, tekrar bu devletlerin hükümetlerine mektup göndererek konferansa katılma taleplerini yinelememiştir. Büyük gayretler sonucu Ermeni heyetinin Lozan konferansında yapılacak olan *Azınlıklar Alt Komitesinde* dinlenmelerine olanak tanınmış ama, müzakerelere katılmalarına müsaade verilmemiştir.

II – Lozan Konferansının Toplanması ve Ermeni Faaliyetleri

Lozan konferansında iki taraf vardı. Bir tarafta Türkiye, diğer tarafta ise İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya bulunmakta idi. Türkiye Lozan'da bu devletler karşısında tek başına idi. Ancak, sadece konferansta Boğazlar konusu tartışılacağı zaman Türkiye'nin isteği ile Rusya, Gürcistan ve Ukrayna konferansa davet edilmişlerdir. Bu konunun dışında Türkiye, uluslararası platformda yalnız başına mücadele edecekti.

Konferansı kendisi için birinci derecede önemli ve hayati bir mesele olarak gören bu nedenle de birinci derece adamlar gönderen üç devlet bulunmakta idi. Türkiye, İngiltere, Yunanistan⁹⁸.

a-Delegelerin Tespiti

Konferansta Türkiye'yi temsil edecek heyetin seçilmesi önemli bir mesele olarak gündeme gelmişti. Lozan Konferansı sadece Türkiye ve Yunanistan arasındaki

⁹⁷ Ahmet Hulki Saral, *Ermeni Meselesi*, s.270.

⁹⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s.120.

sorunları halletmek üzere toplanmayacaktı. Bu konferans aynı zamanda İtilaf Devletleri'yle Türkiye arasında I. Dünya Savaşı'nı sonuçlandıracaktı. Konferansa gidecek olan delegelerin bazı önemli vasıflara sahip olması gerekiyordu. Her şeyden önce Türk heyetinde bulunacak kişilerin, Osmanlı İmparatorluğu'nu yabancı devletlere verilen tavizlerle günü gününe yaşatmaya çalışan bir zihniyet içinde yetişmiş ve bu sistemi benimsemiş diplomatlar arasından seçilmemesi gerekiyordu. Çünkü Tanzimat'tan itibaren Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa Devletleri ile olan ilişkilerinde tavizlerden kurtulamamıştı. Bu tarz kişilerin Türkiye'nin çıkarlarını koruyamayacakları açıktı⁹⁹.

Bu nedenle Mustafa Kemal, Türkiye'yi temsilen Lozan Konferansı'na gidecek olan heyetin başkanını bizzat seçmeyi uygun bulmuştur. Heyet başkanlığına; Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in istifa etmesiyle yerine geçen İsmet Paşa getirilmiştir. Böylece heyet başkanlığı meselesi halledilmiş oldu. İsmet Paşa'nın başkan olduğu heyete murahhas olarak Dr. Rıza Nur (Sıhhiye Vekili) ve Hasan Saka (İktisat Vekili) seçildiler. Ayrıca heyette yirmiden fazla danışman ve tercüman bulunmakta idi¹⁰⁰.

Türkiye'nin Lozan Konferansı'na göndereceği heyete gösterdiği özen, diğer devletlerin heyetleri için de gösterilmiştir. İngiltere heyetinin başkanı Hariciye Nazırı Lord Curzon idi. İngiltere'deki siyasi konumu çok güçlüydü. Şark Meselesi üzerine pek çok eser yazmıştı. Bu nedenle İngiltere adına Lozan'da son sözü söylemeye yetkiliydi.

Yunanistan heyetinin başkanı Venizelos idi. Venizelos'da ülkesinin önemli siyasi kişilerinden biriydi ve Türkiye ile yapılacak olan antlaşmalarda söz ondaydı.

Fransa ve İtalya heyetinin başkanları da Lozan'da Türkiye ile olan sorunlarına çözmek için gerekli siyasi birikime sahip kişilerdi.

Kısaca Lozan konferansına birinci dereceden ehemmiyet veren devletler delege seçimlerinde konferansı kendi lehlerine neticelendirmek için en önemli siyasi adamlarını göndermişlerdir.

⁹⁹ Mehmet Gönlübol, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara, 1987, s.48.

¹⁰⁰ Veyisi Akın, "Lozan Barış Antlaşması", *Türkler, Yeni Türkiye*, Ankara, 2002, s.308.

b- Konferansın Başlaması ve Ermeni Faaliyetleri

Lozan Konferansı, 20 Kasım 1922 tarihinde toplandı. Böylece Türklere İtilaf devletleri arasında hem I. Dünya Savaşı sonuçlanacak hem de Türkiye'nin bağımsızlığı ve statüsü tartışılacaktı.

Lozan'da görüşmelerin başlamasını müteakip Ermeniler Lozan'da bir büro açarak faaliyetlerine başladılar. Lozan'da bulunan Ermen heyeti temsilcileri Hadisyan ve Ahanronian, İtilaf devletleri temsilcileriyle sık sık görüşmelerle bulunuyorlardı.

Ermenilerle ilgili konular konferansın azınlıklar bölümünde gündeme gelmiştir. Ancak, konferansta azınlıklar konusunu görüşmek üzere; kurulan azınlıklar komisyonu toplanmadan önce Ermeni heyeti aşağıdaki isteklerini İtilaf devletlerine bildirmişti:

“1 – Türkiye'deki azınlıklara; dil, din ve diğer konularda bazı haklar tanınması ve bu hakların Milletler Cemiyeti tarafında korunması,

2 – Hıristiyanların askerlik yapmamalarını, buna karşılık “bedel” vermelerini,

3 – Mezhep imtiyazlarının korunmasını,

4 – Genel af çıkarılmasını,

5 – Geçiş hürriyetinin sağlanmasını,

6 – Yerlerinden çıkmış olan Ermenilerin toplu olarak geldikleri yerlere dönmelerinin sağlanılmasını,

7 – Ermenilere Doğu illerinde ve Kilikya'da bir yurt verilmesini istiyorlardı¹⁰¹.”

Bütün bu çabalarına rağmen Ermeni heyeti Konferansa doğrudan dahil olamamışlardır. Ancak Türk heyetinin bütün itirazlarına rağmen, 12 Aralık 1922'deki Azınlıklar Alt Komitesinde dinlenmeleri Müttetik devletler tarafından kabul edilmiştir.

13 Aralık 1922 tarihli oturumda, Başkan Lord Curzon açılış konuşmasında Ermeni sorununu gündeme getirmiş ve şunları söylemiştir¹⁰².

“Ermenilere geçiyorum... Bunlar yalnız birkaç nesilden beri düşkünleşmiş olup, medeni dünyanın dostça üzüntü ve dehşetine yol açmış olan zulümlerden dolayı değil,

¹⁰¹ Gültekin Ural, *Ermeni Dosyası*, İstanbul, 1998, s.365.

¹⁰² Ersal Yavi, *1856-1923 Emperyalist Kıskaçında Türkler, Ermeniler, Kürtler*, İzmir, 2001, s.356.

fakat gelecekleri konusunda kendilerine verilmiş olan garanti nedeniyle de göz önüne alınmalıdır. Şimdi bir Sovyet Cumhuriyeti olan Erivan adındaki Rus bölgesinde, güya bir Ermeni Cumhuriyeti vardır ki bana şöyle dediklerine göre yaklaşık 1,250,000 nüfusu olup, her taraftan gelen göçlerle öyle sıkışık bir hal almış ki, artık daha fazlasını barındıramaz.

Diğer taraftan Kars, Ardahan, Van, Bitlis ve Erzurum Ermenileri tümüyle yok edilmiştir. Fransızlar Kilikya'yı boşalttıklarında bu ilin Ermeni halkı telaş ve heyecana kapılarak Fransızları takip etmiş ve şimdi İskenderun, Halep, Beyrut şehirlerinde ve Suriye hududu boyunca dağılmış bir durumdadırlar. Sanıyorum ki, önceleri yaklaşık 3,000,000'a varan Ermeni nüfusundan şimdi yaklaşık 130,000 kişi kalmıştır. Yüz binlercesi Kafkasya'ya, Rusya'ya, İran'a ve dolaylarına dağılmışlardır.

.... İşte bu suretle, bir çok kereler olduğu gibi, Türkiye'nin Ermeniler için ister Kuzeydoğu illerinde, ister Kilikya'nın güneydoğu hudut boylarında olsun, Asya'daki toprağın bir kesiminde Ermenilere istedikleri toprakları vermesi istenmektedir."

Lord Curzon'un bu açıklamalarından sonra İsmet Paşa söz alarak şunları söylemiştir¹⁰³:

".... Yalnız Türk vilayetlerinden ibaret bir duruma sokulmuş Osmanlı İmparatorluğunun içinde, artık bağımsız bir devlet kurabilecek herhangi bir azınlığın bulunmadığını belirtmek yerinde olur. Milliyetler prensibi her yerde eşitlikle uygulansa idi(?), Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli sayıda Türk olmayan unsurlar kapsayan parçalarını bağımsızlığa kavuşturma akımı, günden güne ayrılma akımlarının var olması, bir ölçüde haklı gösterilebilirdi. Durum bugün bambaşkadır. Marsilya'da yerleşmiş Rumların orada bağımsız bir Rum Devleti kurmaları ya da burasını anayurtlarına katmaları mantık yönünden nasıl düşünülemezse, Türkiye Rumlarının ya da Ermenilerinin de buna benzer istekler öne sürmeye hakları olamaz."

İsmet Paşa'nın bu konuşmasından sonra Yunanistan temsilcisi Venizelos söz almış, Rum azınlıktan bahsederken Ermenilere de değinmiştir. Bu arada Lozan konferansına gözlemci olarak katılan A.B.D. temsilcisi Mr. Child söz alarak Ermeni yurdundan bahsetmiştir.

¹⁰³ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.300.

Görüşmeler 13 – 14 Aralık'ta da devam etmiş ve İsmet Paşa Ermeni nüfusu konusunda yapılan yanlışlıkları düzeltmiş ve Ermeni yurdu konusunda hiçbir şekilde Türkiye topraklarından ne bir karış toprak ne de bir bağımsız devlet kurulmayacağını belirtmiştir.

15 Aralık 1922 tarihinde Azınlıklar Alt Komitesinde Ermeni konusu tekrar gündeme gelmiştir. Komisyon Başkanı İtalyan Montagna görüşmelerde Ermeni yurdu konusunu tekrar açmıştır.

İtalyan, İngiliz ve Türk temsilcileri arasında Ermeni yurdu konusunda şöyle bir konuşma geçmiştir¹⁰⁴.

“- **Montagna:** *Ermeniler için bir ulusal yurt yaratmak sorununun da ele alınması gerekmektedir.*

- **Rıza Nur Bey:** *Türk temsilcisi heyetinin böyle bir sorunu görüşmeyi reddettiğini bildirdi.*

- **Montagna:** *böyle bir karşılıkla yetinmenin mümkün olmadığını, bu sorun üzerinde bir görüşme gerekmektedir ve Türk temsilci heyetinin, müttefiklerin teklifini ne gibi sebeplerle kabul edilmez saydığını açıklaması, bu heyet için bir ödev olacaktır.*

- *İngiliz heyeti temsilcisi Sir Horace Rumbold, Montagna'nın sözlerine katıldı.*

- **Montagna:** *Türk temsilci heyetinden, bu konuya ilişkin tutumda direnmemesini rica etti. Gerçekten, Ermeni sorunu bütün bir dünyayı ilgilendirmektedir, üstelik bu sorunun bir çözüme bağlanması Türkiye'nin yararınadır.*

Yine İngiliz heyeti temsilcilerinden Laroche da Montagna'nın görüşlerine katıldığını söyledi. Türk Hükümeti, belki de tezinin doğruluğuna Müttefikleri inandıracak kanıtlar öne sürecektir, fakat alınmış karar ne olursa olsun, bu kararın gerekçesi ciddi kanıtlarla gösterilmelidir. Müttefikler, Türk Temsilci Heyetinin açıklamalarını dinlemeye tamamiyle hazırdırlar.

- **Montagna:** *Müttefik Devletlerin, Türkiye'nin bağımsızlığına ve egemenliğine hiç de halel vermek niyetinde olmadıklarını bir kez daha hatırlatmayı gerekli gördü.*

¹⁰⁴ Seha L. Meray, *Lozan Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, cilt I, Kitap 2, Ankara, 1970, s.158.

Müttefik devletler yalnız bu sorunun, bir adalet ve hak gözetirlik zihniyeti ile incelenmesini istemektedirler, bu istek de Türkiye'nin yararınadır.”

20 Aralık 1922 tarihinde Azınlıklar Alt Komitesinin oturumunda gene Ermeni konusu tartışılmıştır. Bu oturumla ilgili Dr. Rıza Nur Bey şunları söylemiştir¹⁰⁵.

“ 20 Kanunuevvel içtimainda Amerika delegesini Ermeniler için Ermeni yurdu istedi ve bunu insaniyet namına lazım olduğu söyledi... Ben de: ” Madem ki, Amerikalılar insaniyet için Ermenilerin rahatlarını istiyorlar ve kendileri insaniyete hizmet gayretindedir. Bu halde onlara Amerika da yurt versinler” dedim. “ Niçin? ” dediler. “ Çünkü, Türkiye de henüz konfor yoktur. Amerika tamamiyle teşkilatı yapılmış rahat ve saadeti yerinde zengin bir memlekettir. Ermeniler orada çok rahat olurlar.” dedim. Hepsi güldüler. Amerika delegesini de güldü zabıt nameye bunu koymamışlar. Montagna: Yarın yılbaşısıdır. Bunu yılbaşı hediyesi olarak ver!..” dedi. “Bizde yılbaşısında hediye vermek adeti yoktur. Hem bu Hıristiyan yılbaşısıdır, hem de bu adet sizde var, siz veriniz ” dedim. Buna da güldüler. Biz de güldük celsede kapandı. Bunu da zabıt nameye koymamışlar.”

Gerçekten de Dr Rıza Nur'un dediği gibi Amerikan delegesini ile yapılmış olan bu konuşma Lozan'da tutanaklarda yer almamıştır. 20 Aralık'ta yapılan bu oturuma genel olarak baktığımızda, Müttefiklerin Ermeni yurdu konusundaki tutumlarının çok fazla ciddi olmadıkları anlaşılmaktadır. Bundan olsa gerek Amerikan Dışişleri Bakanlığı delegasyondan, Ermenilere korunmuş bir bölge sağlanması konusunda Müttefiklerin Türklerden ne gibi istekleri olduğunu, Ermenilere vatan olabilecek yurt konusunda herhangi bir teklifleri olup olmadığını sormuştur. Bu durum karşısında Lord Curzon genel bir ifadeyle, Türkiye'den Ermenilere “ *milli yurt*” istemiştir. “ *Milli*” kelimesinin kullanım biçimine bakacak olursak Lord Curzon sanki yüzyıllardan beri Türk topraklarının Ermenilerin milli toprağı imiş gibi bir çağrışım yapmıştır ki, daha sonraları da Amerikalılar “*milli yurt*” ifadesini kullanmışlardır.

22 Aralık 1922 Azınlıklar Alt Komisyonunun toplantısında “ *Genel Af*” gündeme gelmiştir. Türkiye, Türkiye'de oturan azınlıkların işledikleri suçlar için af ilan etmeyi kabul ederken, Türkiye'den ayrılmış olanlar için affı kabul etmiyordu. Yani Türkiye'den kaçan Ermenilerin afftan yararlanamayacağı ve bir daha Türkiye'ye

dönemeyeceklerini ifade etmekteydi. Daha sonra yapılan Azınlıklar Alt Komisyonunun oturumlarında Amerika delegesi, genel affın kapsamında Türkiye’den kaçan ya da sürgüne gönderilen Ermenilerin de olması gerektiğini ifade etmekteydi¹⁰⁶.

Aynı gün yapılan oturumda Montagna azınlıklar temsilci heyetinin dinlenmesini talep etmiş, ancak Rıza Nur Bey bu talebi hiçbir şekilde kabul etmeyeceğini belirtmiştir. Bu gelişmeyi Rıza Nur şöyle anlatmaktadır.

“Bir gün ruzname, ekseriya biz yaptıkları gibi, celseden bir saat evvel geldi. Bunun gayesi bize cevaba, hazırlanmaya, tahkikat yapmaya vakit vermemek, Türkçesi bizi gafiletle yakalamak. Ruznamede: “Bugünkü celsede Ermeni heyeti dinlenecek” deniyor. Hayret içinde kaldım... Ermeniler Lozan’a dolmuş, Ermeni yurdu diye paçaları sıvamışlar çalışıyorlardı... Alıklaştım. Derken pek kızdım. Demek bize oyun ediyorlar. Behemehal bunları dinleyeceklerine hükmettim. Bende onlara oyun ile mukabele edeyim de görsünler dedim. Celseye iştirak etmeyeceğim, fakat bunu ani yapacağım... İctimaa yarım saat kala bir not yazdım. Kendi imzam ile imzaladım. Bunda diyordum ki: “Ben size söylemiştim, bunları dinleyemezsiniz. Dinlemek isterseniz de biz gelmeyiz. Hem Ermeni, devlet değil ki... Biz devletlerle müzakereye geldik. Bu sebeple celseye gelmiyoruz. Celseyi yapamamışlar, fakat hususi mahiyette diye Ermenileri dinlemişler ancak bunları zabıtnameye geçirmemişler.”

Rıza Nur’un bu hareketinden sonra Montagna Ermeni konusunda Rıza Nur’la görüşme yapmış ve onu ikna etmeye çalışmıştır. Ermeni yurdu konusu, gün geçtikçe Azınlıklar Alt Komisyonunu meşgul etmiştir. Amerikan heyeti de bu konuda ısrarcı tavırlar göstermeye başlamıştır.

30 Aralık 1922 tarihinde Ermeni meselesi konusunda tansiyon birden yükselmiştir. Çünkü Amerikan Temsilci Heyeti, Azınlıklar Alt Komisyonu başkanına bir bildiri sunmuşdur¹⁰⁷.

“Ermenilere bir sığınak hizmetini göreceğ özerk bir bölgenin yaratılması teklifi, Amerika Birleşik Devletlerinde önemli yurttaş topluluklarının yakınlık duygularını ve derin ilgisini uyandırmış tekliflerden biridir. Aynı zamanda, müttefik devletlerin de

¹⁰⁵ Rıza Nur, *Hayat ve Hatıralarım*, İstanbul, 1967, cilt III, s.1026.

¹⁰⁶ Fahir Armaoğlu, “Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika”, *Belleten*, cilt LV, s.518.

Ermeniler için bir ulusal yurt yaratılmasını adalet ve güvenliği sağlamaya elverişli, akılcıca bir tedbir olduğunu, birkaç kez belirtmiş olduklarını unutmamak uygun olur.

Amerikan Temsilci Heyeti, bizi haklı olarak ilgilendiren insancıl sorunlar üzerinde görüşlerini daha öncede açıklamıştır. Şimdi, Amerikan kamu oyunun dikkatini özellikle çeken konu üzerinde, Alt komisyon Başkanlığına tanıklıklar sunmaktayız.

Amerikan dernekleri ve kurumları temsilcilerinden, Ermeniler için bir ulusal yurt olarak teklif edilmiş toprak parçasını ve bölgeyi tanımlamalarını, mali güvenceleri ve bu mali desteğin ilgili ülkeler arasında bölüştürülmesi yöntemlerini açıklayarak belirlemelerini; ne ölçüde özel bir korumanın gerekli olacağını ve bu özerk yeni bölgenin saldırılara ve sızmalara karşı nasıl korunacağını söylemelerini; teklif edilen bölgede ilk göçmenler olarak hemen yerleşmeye hazır Ermenilerin sayısını bildirmelerini rica ettik; somut bir programın düzenlenebilmesi için gerekli başka bütün verileri de istedik. Temsilci heyetimize verilmiş olan bilgileri ve belgeleri, Alt Komisyonunun Başkanına sunarken bunları dikkatli bir incelemeden geçirilmesini dilemekteyiz.”

Amerikan Temsilci Heyetinin bildirisine baktığımız zaman Amerika'nın iki farklı tutum içerisinde olduğunu görüyoruz. Hem ülkesinde bulunan Ermeni asıllı vatandaşlarına hoş gözükme istiyor, hem de Ermeni meselesinin gerçekleriyle karşı karşıya kalmanın endişesi içindeydi. Amerika'nın bu ikili tutumunu 1 Ocak 1923 tarihinde Washington'a çekilen telgrafta da görmekteyiz. Telgrafta, Ermenilere milli yurt verilmesi hususunda Azınlıklar Alt Komisyonuna gerekli materyali verirken, Amerikan Heyetinin bu konuda hiçbir teklifte bulunmadığı, bu hususta müttefikler tarafından kesin bir program ortaya konmadıkça, hiçbir şekilde Amerikan Heyetinin harekete geçmeyeceğini, hiçbir taahhütte bulunmayacağına açık bir şekilde belirttiğini bildirmekteydi¹⁰⁸.

Aynı gün yani 1 Ocak 1923 tarihinde T.B.M.M.'de Lozan Konferansı'nda görüşülen Ermeni meselesi konuşulmuştur. Trabzon Millet Vekili Hasan Bey şunları söylemiştir¹⁰⁹:

¹⁰⁷ Seha L. Meray, *a.g.e.*, s.242.

¹⁰⁸ Fahir Armaoğlu, *agm*, s.520.

¹⁰⁹ M.M., *Gizli Celse Zabıtları*, cilt III, s.1173.

“Ermeni meselesi namiyle bir yurt teklifi vardır. Fakat bunun ciddiyet ve samimiyetine kendileri de pek inanmamaktadırlar. Onlar Ermenilere karşı efkari umumiyinin tahtı tesirinde bir çok şeyler yapmak mecburiyetinde bulunuyorlar. Bahusus Amerika efkari umumiyesinin bu hususta pek çok tesiri vardır. Bu şekilde vaki olan teklife karşı bittabi lazım gelen cevaplar verilmiştir. Bugün Ermenistan namiyle bir memleket mevcut olduğunu ve bu müstakil Ermenistan’ı ilk defa meydana getiren, ilk defa tanıyan Türkiye olduğu ve bugün Ermenistan’la komşu müamelatı cereyan etmekte olduğu ve yine muahedei sulhiye mevcut olduğunu ve Türkiye dahilinde hiç bir Müslüman veya Türk’ü bir yerden kaldırıp da Ermenilere bir yurt verilmeyeceğini söyledik. Bunları sureti katiyede reddettik. Bunun ciddi olarak bir teklif olduğuna ve sulhu mani kılacak bir şekli haiz olduğuna biz kani değiliz. Mamañih hali komisyonda Ermeni delegeleri, yani Ermeni namına söz söylemek üzere gelenlerden Noradokyan orada bulunuyordu. Tali komisyonda bunu dinlemişlerdir. Bizimkiler bittabi dinlememişlerdir ve gitmişlerdir. Tali komisyonu bunları dinlediklerinden dolayı protesto eder şekilde Konferans Riyasetine bir muhtıra yazılmıştı(...) Oraya gelen Ermenilerden ve mahut simalardan birkaç kişi biliyor(...) Onlar bize ya Erzurum’un öbür tarafında Rize üzerine doğru bir yurt verilmesini veyahut bu olmadığı takdirde Maraş, Antep gibi bir sahada kendilerine bir yurt verilmesini ve bu olmazsa, bir çok isteklerde bulundurduklarını haber aldım. Ermeni yurdu meselesi arz ettiğim şekilden ibaretti(...)”

T.B.M.M.’de Hasan Bey’in konuşmasından da anlaşılacağı üzere Amerikan Heyetinin Ermeni meselesi özellikle de Ermeni yurdu konusundaki çelişkili tavırları açık açık ortadadır. Her şeyin bu kadar ayan beyan ortada olmasına rağmen, 6 Ocak 1923 tarihinde Azınlıklar Alt Komisyonunun yaptığı oturumda Başkan Montagna Ermeni yurdu konusunu açmıştır. Türklerden Anadolu’da bir Ermeni yurdu kurulmasını istemiştir. Arkasından İngiliz heyeti temsilcisi Rumbold da Montagna’yı desteklemiştir. Dr. Rıza Nur Bey olayı şöyle anlatmaktadır¹¹⁰:

“ 6 Ocak 1923 celseleri sonlarında Montagna Ermeni yurdu meselesine geçti... Dedim ki: “ İtilaf devletleri Ermenileri kendilerine siyasi alet yapmışlar, ateşe saldırtmışlardır. Kendi devletleri aleyhine isyan ettirmişlerdir. Bunun neticesi onların

¹¹⁰ Rıza Nur, a.g.e., s.1029.

te'dibi olmuştur. Tedip ile sari hastalık, açlık ve hicret ile kırılmışlardır. Bunun bütün mesuliyeti bize değil, İtilaf devletlerine aittir. Ermenilere mükafat lazımsa siz verin!... El malı ile dost kazanılmaz. Ermeniler mazlum imiş, onlara yurt, istiklal verilmeliymiş. Biz bunlara kaniyiz. Ancak dünyada mazlum millet bir tane değildir. Mısır hürriyeti için birkaç defadır ve daha dün kan içinde çalkalandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas hürriyetlerini, yurdunu istiyor. Hatta İrlandalılar yurtları, istiklalleri için kaç asırdır, ne kadar kan döktüler?... Siz bunlara istiklallerini, yurtlarını verin, biz de Ermenilere derhal verelim. Bütün bu okuduklarınız keelemektedir. Bu şart dahilinde burada duramayız. Celseyi terk ediyorum” dedim.

Ayağa kalktım. Bu sözlerim çok ağırdı. Hepsi pancar gibi kıpkırmızı idi...

Zabınameye sözlerimin bu son kısmını da geçmemişler. Zabınameler ile istedikleri gibi oynuyor, tağşiş yapıyorlardı. Montagna pürtelaş: “ celseyi terk edemezsin!...” diye bar bar bağırmağa başladı. Yırtınıyor... Dedim ki: “ Celseyi terk edemeyiz mi?” Montagna: “ Evet, edemezsiniz!...” diyor. Dedim: “ Türk heyetini burada tutmaya kadir kuvvet var mı? Celseyi terk ediyoruz, görünüz...” Montagna hala bağırıyor:” Celseyi terk edemezsiniz.” Diyor. Tepiniyor. Diğer delegeler, birbirine karışmış herkes hayrette. Biz çıktık, gittik”

Lozan Konferansı sırasında Türk heyeti bütün oturumları T.B.M.M.'ne telgrafla bildirip, T.B.M.M.'den de heyete rapor gelmekte idi. 6 Ocak 1923'de olan gelişmeler, 7 Ocak 1923 tarihinde şu telgrafla T.B.M.M.'ne bildirilmiştir ¹¹¹:

Hey'et-i Vekile Riyasetine

Tel. No. 198

7 Ocak 1923

“ Bundan sonra müttelikler müteakiben Ermeni yurdu, Asuri, Geldani yurdu için müteakib mufassal beyanat ve müddeiyata başladılar. Rıza Nur Bey bu beyanata müsaade etmeyeceğini ifade ve Reisten vakti ile söz almak hususunda tekaddüm ve ısrar etmiş ve nihayet Reis'in çabalamasına rağmen komisyonu, hey'eti ile beraber terk ederek çekilmiştir. Ermeni mesailine söz söylemek, teklifat yapmak için emr-i vaki ihdasına çalışan mütteliklere karşı, vaz'iyetini istilzam ettiği tedbir bu idi.”

¹¹¹ Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları*, Ankara, 1990, cilt I, s.345.

Dr. Rıza Nur'un tavrı çok kesin idi. Hiçbir şekilde Ermeni yurdu konusunda taviz vermiyordu. Zaten konferansa gelmeden önce T.B.M.M.'de Bakanlar Kurulu tarafından hazırlanan talimatta, Ermeni yurdu konusunun gündeme gelmesi durumunda görüşmelerin kesilmesi yer almaktaydı. Bu arada Dr. Rıza Nur'un da dediği gibi Lozan konferansının tutanaklarında müttefik devletler istedikleri gibi oynama yapmaktaydılar. Çünkü Dr.Rıza Nur'un yukarıdaki konuşması tutanaklarda yer almamıştır¹¹².

Dr. Rıza Nur'un, 6 Ocak 1923 tarihindeki celseyi terk etmesi uluslararası basında büyük yankı uyandırdı. 7 Ocak 1923 tarihli gazetelerde olayın haber ve yorumlarına geniş olarak yer verilmiştir. “ *Echo de Paris, Gazette de Lausanne ve Journal de Geneve*”¹¹³ gibi birçok gazetede Türk heyetinin kararlı ve taviz vermez tutumundan bahsedilmiştir.

Avrupa basınının yanı sıra Amerika hükümeti de bu olaydan oldukça fazla etkilenmiştir. 15 Ocak 1923 tarihinde Amerika Dışişleri Bakanına, Amerikan heyetinden yazılan mektupta; Türklerin Ermenilere yurt vermemesinden dolayı duydukları üzüntüden bahsetmiş, Hıristiyan Ermenilerin bu duruma düşmelerinden dolayı dindar Amerikalıların büyük bir hayal kırıklığına uğrayacaklarını, ancak Ermeniler lehine yapılabilecek fazla bir şey bulunmadığını, Ermenilerin en büyük destekçilerinin bile Ermenilere ayrı bir toprak sağlamak için savaşı göze alamayacaklarını bildirmiştir¹¹⁴.

Türkiye'nin izlediği kararlı tutum Amerika Hükümetini açmaza sürüklemiştir. Tek bir seçenek vardı o da Türkiye ile savaşmaktı. Ancak bunu göze alamamışlardı. Bu durum sadece Amerika için geçerli değildi. Müttefik devletler için de geçerliydi. Tekrar bir savaşa girmeye cesaret edemiyorlardı. Bu yüzden 6 Ocak 1923 tarihinden sonra Lozan Konferansında Azınlıklar Alt Komisyonun hiçbir oturumunda Ermeni yurdu konusu bir daha hiç açılmamıştır.

Ermeni yurdu konusunda İngiltere, Fransa, İtalya ve A.B.D.'nin ortak görüşleri Türkiye'nin Ermenilere toprak vermesi idi. Bir de Lozan Konferansı'nın sadece Boğazlar rejimi ve sorunu hakkındaki toplantı ve görüşlerine katılmış olan Sovyet

¹¹² bkz. Seha l. Meray, *Lozan Konferansı Tutanakları*, Takım I, Cilt I, Kitap 2, s.278.

¹¹³ Bilal N. Şimşir, *a.g.e.*, s.347.

¹¹⁴ Fahir Armaoğlu, *agm*, s.521.

Rusya'nın bu konu ile ilgili görüşlerini ortaya koyan bir belge, 25 Ocak 1923 tarihinde Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin tarafından “ *Ermeni Dostları Birliği*”ne gönderilen mektuptur. Bu mektupta konu ile ilgili görüşlerini bildirmiştir¹¹⁵.

“Sizinle ve beraberinizdeki Ermenistan Milli Birliği üyeleriyle olan görüşmelerim sonucunda Lozan Konferansı'nda Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın Ermeni meselesi ile birlikte gözden geçirilmesiyle ilgilendirilmemiş olduklarını duydum. Halbuki bizim katılmamız bu meselenin doğru bir şekilde ve gerçek olarak çözümlenmesini temin ederdi.

Şimdi size, Rusya ve Ukrayna Hükümetlerinin sayıları doğru olarak saptanacak olan Ermeni kaçaklarını hudutları içerisine almayı teklif ettiklerini bildiririm. Bu teklifin ilgililere duyurulmasını rica ederim...”

Bu mektuptan çıkan sonuca bakacak olursak, Sovyet Rusya'nın da Müttefik devletlerden çok da farklı Ermeni meselesine yaklaşmadığını görüyoruz. Her ne kadar Sovyet Rusya Lozan Konferansı'nda Boğazlar rejimi ve sorunu hakkında yapılan oturumlarda Türkiye'nin tarafında bir tutum göstermişse de (elbette kendi çıkarları için) Ermeni meselesi konusunda Türkiye aleyhinde bir görüşü olduğu Çiçerin'in mektubunda açık açık görünmekteydi. Her ne kadar Türkiye Lozan Konferansı sırasında Ermeni meselesi konusunda tek başına kalmışsa da (esasında gündeme gelen bütün konularda yalnız kalmıştır) kararlı tutumu sayesinde müttefiklerden önemli tavizler almıştır. 9 Ocak 1923 tarihli rapora göre, iki konuda müttefikler taviz vermiştir. Bunlardan birincisi; Müttefikler, gayri müslümler konusuyla ilgili isteklerinden vazgeçmişlerdir. İkincisi Milletler Cemiyeti'nin İstanbul'da temsil edilmesi fikrini bırakmışlardır. Ayrıca Türkiye'nin geniş kapsamlı genel bir af ilanını ve azınlıkların askerlik görevinden muaf tutulmasını reddetmesine itiraz etmemişlerdir. Tali komisyonun bu raporu İsmet Paşa ve Lord Curzon tarafından imzalanmış ve bir daha Ermeni konusu resmi görüşmelerde gündeme getirilmemiştir¹¹⁶.

¹¹⁵ H. İbrahim Özsoy, *İki Göç Hikayesi*, 1915-1916, Ankara, 2001, s.208.

¹¹⁶ Temuçin F. Ertan, “Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu”, *KÖK Araştırmaları Dergisi*, cilt II, sayı II, Ankara, 2000, s.221.

III – Lozan Konferansı'nın Bitişi ve Lozan Antlaşması'nın İmzalanması

Lozan'da yapılan barış görüşmeleri iki safhada yapıldı. İlk görüşmeler 20 Kasım 1922- 4 Şubat 1923 tarihleri arasında yapıldı. Ermeni yurdu konusu bu dönemde tartışıldı. Görüşmelerin sonunda, Ermeni konusu Türkiye ve Müttefikler arasındaki uzlaşma ile neticelenmiştir. Ancak bu konuda yapılan uzlaşma konferansın tıkanmasını engelleyememiştir. Kapitülasyonlar, borçlar, Musul sorunu savaş tamirati ve Karaağaç gibi sorunlardan dolayı, 4 Şubat 1923 tarihinde konferans kesintiye uğramıştır.

Diplomatik çabalar neticesinde ikinci görüşmeler 23 Nisan 1923 – 24 Temmuz 1923 tarihleri arasında yapılmıştır. İkinci dönem görüşmelerinde özellikle İngiltere Musul sorununu kendi lehine çözenin getirdiği rahatlıkla birinci dönem kadar görüşmelere önem vermemiştir. İkinci dönem görüşmelerde ayrıca İngiltere heyetinin başına Lord Curzon yerine Rumbold gelmiştir. Lord Curzon'a göre daha uzlaşmacı olması görüşmelerin sorunsuz neticelenmesine de sebep olmuştur.

23 Nisan'dan 24 Temmuz'a kadar Ermeni sorunu Ermeni sözü resmi ya da gayri resmi görüşmelerde hemen hemen hiç gündeme gelmemiştir.

Lozan'da ikinci dönem görüşmelerinin başlamasıyla birlikte çetin geçen oturumların haricinde gelişen bir olay Lozan'da tansiyonların yükselmesine sebep olmuştur. Sovyet Rusya temsilcisi Vorovski'nin bir suikast sonucu öldürülmesi ve İsmet Paşa ile ilgili suikast söylentileri konuşulmaya başlanmıştır. Ermeniler birinci dönem görüşmelerden istedikleri neticeyi alamadıkları için büyük bir hayal kırıklığı yaşamışlar ve bunun sonucu olarak da siyasi faaliyetleri bırakarak, illegal yollarla faaliyetlerine devam etmek istemişlerdir. Nitekim, İsmet Paşa ve diğer Türk temsilcilerine suikast çabalarına girişmişlerdir.

Ermenilerle ilgili suikast söylentileri, Sovyet Rusya'nın temsilcisi Vorovski'nin öldürülmesinden sonra Lozan'da ciddiye alınmaya başlanmıştır. Bu arada İsmet Paşa'ya, Ankara'dan Rauf Bey tarafından çekilen telgrafla Taşnak ve Hınçak üyesi olan iki Ermeni grubunun Lozan'a geçtiği ve dikkatli olunması gerektiği bildirilmiştir.

Ermenilerin Türk idarecilerine yaptıkları ilk suikast girişimi değildi. Daha önceki yıllarda Talat Paşa Berlin'de, Cemal Paşa da Tiflis'te Ermeniler tarafından öldürülmüştü. Ayrıca Sovyet temsilci Vorovski'nin rejim karşıtı bir kişi tarafından

öldürülmesi için ciddiyetini arttırmıştır. Bu nedenle İsviçreli yetkililer tarafından tedbirler alınmış ve bunun sonucunda da Ermeni komitacılar ortaya çıkamamışlardır.¹¹⁷

Lozan Barış Konferansı, diğer konularda da uzlaşma sağlanmasından sonra, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmıştır. Lozan Antlaşması'nın metninde Ermenilerle ilgili doğrudan herhangi bir hükme yer verilmemiştir.

Lozan Antlaşması hükümlerinde Ermenilerle ilgili konular azınlık hükümlerinde genel bir ifadeyle yer almıştır. Bu maddeler şöyledir¹¹⁸:

“Madde 30: İşbu muahedename ahkamı mucibince Türkiye’den ayrılan arazide yerleşmiş Türk tebaası, bihakkin ve kavanin-i mahalliyeye mevzu şerait dahilinde işbu arazinin intikal ettiği devletin tebaası olacaklardır.

Madde 31: 18 yaşını mütecaviz olup da 30. madde ahkamı mucibince Türk tabiiyetini zayi ve bihakkin yeni bir tabiiyet iktisap eden eşhas işbu muahedenin mevkii meriyete vaz’ı tarihinden itibaren iki sene müddet zarfında Türk tabiiyetini ihtiyar etmek selâhiyetini haiz olacaktır.

Madde 32: İşbu muahedenameye tevfikân Türkiye’den ayrılan bir kısım arazide yerleşmiş ve arazideki ekseriyeti ahaliden ırk itibariyle ayrı olan 18 yaşını mütecaviz eşhas, işbu muahedenin mevkii mer’iyete vaz’ından itibaren iki sene müddet zarfında, ahalinin ekseriyeti kendisinin ırkına mensup olan devletlerden birinin tabiiyetini, mezkûr devletin muvafakati şartıyla, ihtiyar edebileceklerdir.”

Yurttaşlıkla ilgili hükümlerin dışında yine Ermenileri dolaylı olarak ilgilendiren ve azınlıkların himayesiyle ilgili 37-45 kadar olan hükümlerde Ermeniler de dolaylı olarak haklar elde ediyorlardı. 39. madde de kanunlar önünde azınlıkların Müslümanlarla kanun önünde eşit hak ve hürriyetten faydalanması belirtilmekte idi. Bu maddeye göre¹¹⁹:

“Madde 39: Gayrimüslim akalliyete mensup Türk tebaası, Müslümanların istifade ettikleri aynı hukuku medeniye ve siyasiden istifade edeceklerdir.

¹¹⁷ Temuçin F. Ertan, *agm*, s.222.

¹¹⁸ Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikası’nda 50 Yıl Lozan*, Ankara, 1973, s.182.

¹¹⁹ Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, *a.g.e.*, s. 184.

Türkiye'nin bütün ahalisi din tefrik edilmeksizin kanun nazarında müsavi olacaklardır.

Din, itikat veya mezhep farkı hiçbir Türk tebaasının hukuku medeniye ve siyasiden istifadesine ve bilhassa hidematı umumiyyeye kabulüne, memuriyete ve meratibe nailiyetine veya muhtelif mesaliki ve sanayii icra etmesine bir mania teşkil etmeyecektir.

Herhangi Türk tebaasının gerek münasebat-ı hususiye veya ticariyede, gerek din, matbuat veya her nevi neşriyat hususunda ve gerek içtimaat-ı umumiyyede her hangi bir lisanı serbestçe istimal etmesine karşı hiçbir kayıt vazedilmeyecektir.

Lisan-ı resmi mevcut olmakla beraber, Türkçeden gayrı lisan ile mütakellim bulunan Türk tebaasına mehakim huzurunda kendi lisanlarını şifahi surette istimal edebilmeleri zımmında teshilat-ı münasibe ibraz olunacaktır.”

Lozan Antlaşması'nın, Azınlıkların Tabiiyeti ve himayesiyle ilgili maddeleri dışında; genel affa ilgili hükümlerinde de yine Ermenileri dolaylı olarak ilgilendiren hükümler vardır. Genel affa ilişkin bildiri ve protokolün 6. maddesi savaş esnasında ülkeden kaçan azınlıkları, dolayısıyla Ermenileri de ilgilendirmekteydi. Bu maddeye göre¹²⁰:

“Madde 6: Bütün devletlerin belirttikleri genel güven ortamının yaratılması arzusuna katılan Türkiye Hükümeti, savaş dolayısıyla dağılmış aileleri yeniden bir araya getirmek ve meşru mal sahiplerinin mallarını onlara geri vermek amacıyla müttefiklerin koruması altındaki ve 20 Ekim 1918 tarihiyle 20 Ocak 1922 tarihi arasında yapılmış olan işlemlere itiraz etmemek niyetinde bulunduğu bildirir.

Ancak bu niyet, ilgililerin başvurmaları halinde sözü edilen işlemlerin yeniden incelenmesi olanağını kaldırmaz. Kişilere ve mallara ait iddialar Kızılay'ın temsilcisiyle Kızılhaç'ın bir temsilcisinden kurulu bir komisyon eliyle incelenecektir. Anlaşmazlık durumunda bu temsilciler bir hakem seçeceklerdir; eğer bu seçimde anlaşamazlarsa hakem Milletler Cemiyeti Meclisine atanacaktır.”

¹²⁰ Reha Parla, *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri Lozan-Montrö*, K.K.T.C, Lefkoşe, 1985, s.82.

Bu madde ile de Türkiye Hükümeti savaştan dolayı ülke topraklarından ayrılan azınlıkların ülkeye dönmelerine ve yaşadıkları bölgede daha önce sahip oldukları malları geri alma haklarına kavuşacaklardı. Bu maddelerin uygulama süreçleri de Lozan Antlaşması'nın 65. ve 93. maddelerinde hükme bağlanmış ve üç senelik bir müracaat süresi tanınmıştır. Bugün Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki süreçte artık herhangi bir talepte bulunmaya hiçbir şahsın hakkı kalmamıştır.

Müttefik Devletler, 10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşması'nı, 12 Mart 1921 I. İnönü Savaşı sonrası Londra Konferansı'nı, 22 Mart 1922'de de Sakarya Zaferi ve Fransa'yla yapılan Ankara Antlaşması'nı müteakip Türklerle barış yapma yoluna gitmişlerdi. İlk iki antlaşmada, kendi istekleri doğrultusunda bir barış teklifinde de bulunuyorlardı. Müttefikler tarafından yapılan bu barış teklifleri Türkiye'yi tatmin etmiyordu. Yapılan mücadele sonucunda, 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan'da Türkiye'nin kararlı ve kesin tutumuyla Türkiye lehine bir antlaşma imzalanmıştır. Böylece daha önceki barış tekliflerinde bahsedilen Ermeni yurdu ve Ermenilere Müttefikler tarafından verilen sözler Lozan Antlaşması'nda yer almamış ve Lozan'la birlikte tarihe karışmıştır.

Ermeni Cumhuriyeti Heyeti Başkanı A. Ahanronian bu sebeple, 9 Ağustos 1923 tarihinde Milliyetler Cemiyetine başvurmuş ve Lozan Antlaşması'nda Ermenilerin varlıklarının kabul edilmediğini söyleyerek, Ermeni sorununu Milletler Cemiyetinin gündemine alınmasını rica etmiştir. Aynı gün Ermeniler, müttefik devletlerin temsilcilerine bir protesto göndererek Lozan Antlaşması'nda Ermeniler yokmuş gibi davranılarak antlaşmanın imza edildiğinden şikayet etmişler ve bu antlaşmanın barışa, hak ve adalete uygun olmadığını, antlaşmaya itiraz ettiklerini belirtmişlerdir.

Ermeni yazar Kaçaznuni, yazdığı kitabında Lozan Konferansı'nda Müttefiklerin tavrını şöyle eleştirmekte idi¹²¹:

“1922 yılında Türkiye'deki Ermenilerin davaları artık can çekişmeye başladı. Lozan Konferansı'nda, Sevr Antlaşması unutulmuştu. Artık ne bağımsız bir Ermenistan ve ne de özerk bir Ermeni yurdundan söz ediliyordu. “Milli Yurt” diye başkasının evi içinde kuşkuyla bakılan bir “ocak” deyimi ortaya atılmıştı. Bu formüle, barışı korumak için son bir fedakarlık gözüyle bakılıyordu. Sorun, 1922 yılının başlarında bu şekilde idi; durum, yıl sonuna doğru daha değişik biçim aldı. Milli Yurt “ocak” projesi, dostça

bir öneri ve gösterişsiz bir istek şeklinde Türklerin lütfuna sunuldu. Türkler, bu tezi nazik bir şekilde reddettiler. Büyük devletler, üzgün ve umutsuz tavırlar takındılar. Biz, Ermeniler için bütün olanaklarımızı kullandık, her çareye başvurduk, artık bir şey yapmak elimizden gelmez dediler. Sovyet Rusya adına konuşan Dışişleri Bakanı Çiçerin’de, Ermenilere bir yardım olmak üzere Türkiye Ermenilerinden göç edeceklere Kırım’da, Volga Nehri ve Sibiry’a da yer vermeyi önerdi.”

Lozan Antlaşması’ndan Ermeniler, kendilerine çeşitli vaatlerde bulunan müttefiklerin tavırları yüzünden memnun kalmamışlardı. Ermenilerin medet umdukları diğer bir ülke ise A.B.D. idi. Ancak A.B.D.’nden de bekledikleri desteği alamamışlardır.

Lozan Antlaşması’nın, 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmasından sonra Türkiye ile A.B.D. arasında, Mayıs 1923 tarihinden itibaren başlayan ikili görüşmeler 6 Ağustos 1923 tarihinde imzalanan antlaşmayla sonuçlanmıştır. Ancak bu antlaşma Şubat 1927 tarihinde Amerikan Senatosu tarafından reddedilmiştir. Çünkü, antlaşmayı imzalayan Joseph C. Grew’nın, bu antlaşmada olsun, Lozan Konferansı görüşmelerinde olsun bir “*Ermeni Yurdu*” sağlayamadığını söylemişlerdir. Bu nedenle Ermeni asıllı Amerikan vatandaşları Washington’a bir heyet göndererek Grew’le görüşmesini sağlamışlardır. Bu görüşmede Grew heyete şunları söylemiştir: “*Beyler, size Ermenistan’da (Doğu Anadolu’yu kastetmiştir) bir yurt sağlamakta şüphesiz, çok memnun olurdum; eğer bir küçük ayrıntıyı göz önüne almazsanız söz konusu toprakları kuvvet zoruyla almak için 300,000 kişilik bir Amerikan ordusu göndermeyi unuttunuz*” demiştir¹²².

A.B.D., Kurtuluş Savaşı sırasında gündeme gelen Doğu Anadolu’da bağımsız bir Ermenistan devletini manda altına alınması görüşünü de, bu bölgeye gönderilecek 500,000 kişilik bir Amerikan ordusu ve A.B.D.’ne getireceği ekonomik yükü düşünerek kabul etmemiştir. Aynı konu tekrar Lozan Konferansı’nda gündeme geldiğinde daha önce yaptığı şeyi yani başka bir millet için kendini riske atmayı reddetmiştir.

¹²¹ İhsan Sakarya, *a.g.e.*, s.439.

¹²² Fahir Armaoğlu, *agm*, s.522.

İşte Ermenilerin hiçbir zaman görmek istemedikleri gerçek şu idi: Hiçbir devletin veya bir milletin başka bir devlet ve millet için kendini tehlikeye atmayacağı gerçeği idi.

SONUÇ

19. yüzyılın ikinci yarısı ortalarında Osmanlı İmparatorluğu topraklarında bir Ermeni sorununun ortaya çıkması tesadüf değildir. Tamamen büyük devletlerin emperyalist politikalarından kaynaklanmaktadır. Yüzyıllarca bir arada yaşayan iki millet din ve milliyetçilik fikirleri istismar edilerek birbirine düşman edilmişlerdir. Çıkan isyanlar sonucunda iki tarafta çok acı çekmiştir. 19. yüzyılda Ermeni Meselesini ortaya çıkaran sebepler şunlardır.

- 1 – Rusya'nın Kafkaslara geçmesinden sonra Ermeni nüfusunu egemenliği altına alması.
- 2 – İngiltere'nin Ortadoğu (Şark) politikası.
- 3 – Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri.
- 4 – Osmanlı Devleti'nin zayıf olması.

Ermeniler, İran,Rus ve Osmanlı topraklarında yaşamışlardır. Ancak 19. yüzyıldan itibaren Türk ve Rus toprakları Ermenilerin vatanları olarak Ermenilerce kabul edildi. İran Ermenistan'ı önemi kaybetmişti.

Süper güçlerin mücadelesi sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun rakipleri, Osmanlının idaresindeki Ermenileri kullanarak bu bölgeyi kontrolleri altına almaya çalışmışlardır. Rakip devletler böylece imkansız vaatlerde bulunurken Ermeniler de bu imkansız vaatleri elde etmek için, başta şiddet-terör unsuru olmak üzere her türlü çareye başvurmuşlardır. Ancak rakip devletler tarafından yapılan vaatlerin tamamen hayal olduğunu görmezden gelmişlerdir. Bunun en bariz örneğini I. Dünya Savaşı sırasında yapılan gizli antlaşmalarda görmekteyiz. Özellikle Sykes-Picot paylaşımında hiçbir şekilde Ermenilerden bahsedilmemiştir. Bütün bunlara rağmen Ermeniler Avrupalı Devletlerin maşası olmaya devam etmişlerdir. Durumun farkına varmamışlar ya da varmak istememişlerdir.

I. Dünya Savaşı'nı nihayetlendirmek için Müttefiklerle Osmanlı İmparatorluğu arasında 10 Ağustos 1920 yılında Sevr Antlaşması imzalandı ve Doğu Anadolu'da Ermeni devleti kurulması hükme bağlandı. Sevr Antlaşması,İtilaf Devletleri ve Ermeniler için önemli bir başarı idi. Ancak bu antlaşma Ankara Hükümeti ile yapılmamıştır. Türk devleti antlaşmanın tarafı değildir. Osmanlı hukuku açısından da

Sevr geçersizdir. Kanun-i Esasinin 8 Ağustos 1909 tarihinde yapılan değişikliği sırasında “ *barış antlaşmalarına parlamento onayı şarttır*” maddesi konulmuştur. 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul’un işgali ile parlamento dağıtılmıştı. Dolayısıyla Osmanlı Parlementosu Sevr Antlaşması’nı onaylamamıştı. Ayrıca Milli Mücadele’nin Doğu cephesinde, Türk ordusunun Ermenilere karşı kazandığı zaferle Doğu Anadolu’da Ermenistan devleti kurulması fiilen son bulmuştu. 3 Aralık 1920 Gümrü Antlaşması’yla bizzat Ermeniler tarafından Sevr Antlaşması geçersiz kılınmıştır. Daha sonra da 20 Ekim 1920 Ankara Antlaşması’yla Fransa, 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması’yla Sovyet Rusya ve 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması’yla da Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan da Sevr Antlaşması’nın geçersizliğini onaylamış oldular. Ermeniler Gümrü Antlaşması’ndan sonra Kars Antlaşması’nı imza ederek iddialarından ve Sevr Antlaşması’ndan tamamen vazgeçmişlerdir. Bütün olanlara rağmen Ermeniler Sevr’in kendileri ile ilgili maddelerinin yürürlüğe konulması için, daha sonra diplomatik alanda mücadele etmelerini anlamak mümkün değildir.

Ermeniler şunu görememişlerdir; Sevr Antlaşması, İtilaf devletlerinin ortak kararıyla ortaya konulmuş bir belge idi. Dolayısıyla Sevr yine ortak bir kararla ve hareketle Türkiye’ye kabul ettirilebilirdi. Halbuki I. Dünya Savaşı’ndan yorgun çıkmış İtilaf devletlerinin ve kamuoylarının artık savaşı sürdürmekte isteksiz olduklarını görmekteyiz. Ayrıca İtalya’nın ve Fransa’nın İngiltere ile ilişkilerinin bozulmasından sonra bu iki devlet Sevr Antlaşması ile ilgili iddialardan vazgeçmişlerdir. Sovyetler Birliği ise Ankara Hükümetinin yanında yer almıştır.

Nitekim, 1920’den sonra İtilaf devletleri Ermenilerle fazla ilgilenmediler. Sadece Lozan Konferansı’nda Ermenilerin baskısı üzerine, Ermeni meselesi gündeme getirildi, tartışılmasına imkan tanındı. Türk heyetinin kararlı tutumu karşısında, Ocak 1923 tarihinden sonra bir daha Ermeni meselesi gündeme getirilmedi. Zira Ermeni meselesi İtilaf devletleri için ikinci ve üçüncü derecede öneme sahip, taviz verilebilecek bir konu idi. Buna karşılık Türkiye için taviz verilemeyecek birinci derecede ciddi ve kapanması gereken bir konu idi.

Böyle bir atmosferde başlayan Lozan Konferansı’nda Sevr Antlaşması’nda öngörülen Ermeni devleti konusu bir kaç oturumda yapılan tartışmalardan sonra Doğu Anadolu’da ve Adana - Maraş bölgesinde “*Ermeni Ocağı*” haline dönüştü, daha sonra

ise, azınlıklarla ilgili teknik bir kaç maddenin içinde yer almış ve önemini kaybederek İtilaf Devletlerinin gündeminden çıkmış ve Türkiye için de konu bir daha açılmamak üzere kapanmıştır.

Lozan Antlaşması günümüze dek gelen en uzun ömürlü barış antlaşmalarından biridir. Bu antlaşmada Ermeni sorunu yoktur.

Devletlerarası antlaşmalara uymak barış, devletler hukuku ve siyasi ahlak gereğidir. Lozan Antlaşması'nı imzalayan devletlerin bu büyük tarihsel ve hukuksal gerçeği bir an bile gözden çıkarmamaları gerekmektedir. Aksi taktirde jeopolitik konumu itibariyle Ortadoğu'da kurulmuş olan 79 yıllık barış ve denge bozulur. Bu durumdan sadece Türkler ve Ermeniler değil bütün bölge ülkeleri zarar görür. Ancak bugün Türkiye'nin Avrupa Birliğine girme arifesinde Ermeni meselesi Batılı devletler ve çıkarları için yüzyıllardır kullandıkları Ermeniler tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. 22 Haziran 1993 tarihinde Danimarka'nın başkenti Kopenhag'da bir zirve toplanmıştır. Bu zirvede Avrupa Konseyi, Avrupa Birliğine adaylık için başvuran devletlerin tam üyeliğe başvurmadan önce uygulaması gereken bazı kriterler belirlemiştir. Bu kriterlerin içinde azınlıklarla ilgili bazı maddeler bulunmaktadır.

Türkiye'nin AB'ye tam üyelik için başvurması ile beraber 2000 yılından itibaren Ermenilerin sözde soykırım iddialarıyla ortaya çıkmaları ve bazı devletlerin meclislerinde Türklerin soykırım yaptığının kabul edilmesi tesadüf değildir.

Hedef ise, Lozan Antlaşması'nda elde edemediklerini AB'ye girmek isteyen Türkiye'den almaktır. Sözde soykırım iddialarıyla hem Türk tarihini lekelemek hem de Sevr Antlaşması'ndaki Ermenileri ilgilendiren maddeleri uygulamaya koymaktır. Bu ise, Lozan Antlaşması'nın bozulması demektir ki, bunu bugün Lozan Antlaşması'nı imza eden devletler göze alamazlar. Sadece Türkiye'yi oyalamak için bu konuyu kullanabilirler.

Bu arada bugün bizi, sözde soykırım iddialarıyla suçlayan milletlere baktığımız zaman, esas soykırımı, azınlık hakları ihlallerini Afrika, Hindistan gibi bölgelerde onların yaptıklarını görüyoruz. Bugün Fransa, Ermeni soykırımı yasa tasarısını parlamentosunda kabul ederken, kendisi Cezayir'de yaptığı katliamları kabul etmemektedir. Ayrıca çok yakın bir zamanda Bosna'da Sırp'ların yaptığı katliama seyirci kalan Avrupa hala nedense Ermeni meselesi ile uğraşmaktadır.

19. Yüzyılın ikinci yarısında başlayan, Lozan Antlaşması'yla biten, ama günümüzde de devam ettirmeye çalışılan Ermeni Meselesi, Batılı devletlerin Ermenileri kullanarak dünyanın en önemli bölgesinde olan Türkiye'nin güçlenmesini önlemek için kullandığı bahane,bir sebep ve meseleden başka bir şey değildir. Ermeniler de hala Batılı devletler tarafında siyasi çıkar için kullanıldıklarının farkında değildirlere. Lozan Antlaşması'nda olduğu gibi bugünde Batılı devletler Ermeni meselesinden herhangi bir çıkar elde edemeyeceklerini anladıkları an Ermenilere sırt çevireceklerdir.

KAYNAKÇA**KİTAPLAR**

- AKÇAM, Taner, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, Ankara, 1999.
- ATATÜRK, M.Kemal, *Nutuk*, Ankara, 2000.
- ATATÜRK, M.Kemal, *Nutuk*, İstanbul, 1970.
- ATEŞ, Toktamış, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul, 1999.
- AYBARS, Ergün, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, İzmir, 1984.
- BABACAN, Hasan, *Mehmet Talat Paşa(Siyasi Hayatı ve İcraatı)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 1999.
- BAŞGÜN, Necla, *Türk-Ermeni İlişkileri-Abdülhamid'in Cülusun'dan Zamanımıza Kadar*, Ankara, 1970.
- BAYUR, Yusuf, Hikmet, *Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti*, Ankara , 1973.
- BİNARK, İsmet, *Başbakanlık Devlet Arşivleri Gen. Müd. Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, Ankara, 1995.
- EROL, Mine, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi*, Giresun, 1972.
- GÖNLÜBOL, Ahmet, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara, 1987.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul, 1983.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983.
- HELMREICH, Paul C., *Sevr Entrikaları*, çev:Şerif Erol, İstanbul, 1996.
- HOCAOĞLU, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihi Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul, 1976.
- İNÖNÜ, İsmet, *İstiklal Savaşı ve Lozan*, Ankara, 1993.
- KARABEKİR, Kazım, *Ermeni Dosyası*, İstanbul, 1995.
- KOCAŞ, Sadi, *Tarih Boyunca Ermeniler ve Selçuklular'dan Beri Türk Ermeni İlişkileri*, Ankara, 1970.
- KODAMAN, Bayram, *Ermeni Macerası*, Isparta, 2001.
- KODAMAN, Bayram, *Cumhuriyetin Tarihi – Fikri Temelleri ve ATATÜRK*, Isparta, 1999.
- MAZICI, Nurşen, *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni*, İstanbul, 1987.
- MERAY, Seha L. , OSMAN, Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, Ankara, 1997.

- MERAY, Seha L., *Lozan Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Ankara, 1970.
- NUR, Rıza, *Hayat ve Hatıralarım*, İstanbul, 1967.
- ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu*, Ankara, 1996.
- ÖZGİRAY, Ahmet, *Atatürk'ün Dış Politikası*, İzmir, 1999.
- ÖZSOY, H. İbrahim, *İki Göç Hikayesi*, Ankara, 2001.
- PARLA, Reha, *Belgelerle, Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri Lozan -Montrö*, KKTC, 1985.
- SAKARYA, İhsan, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, Ankara, 1984.
- SARAL, Ahmet Hulki, *Ermeni Meselesi*.
- SELEK, Salahattin *Milli Mücadele*, İstanbul, 1970.
- SÜSLÜ, Azmi. *Türk Tarihinde Ermeniler*, Ankara, 1995.
- SÜSLÜ, Azmi, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara, 2001.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Lozan Telgrafları*, Ankara, 1990.
- UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985.
- URAL, Gültekin, *Ermeni Dosyası*, İstanbul, 1998.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987.
- YAVI, Ersal, *1886-1923 Emperyalist Kıskaçında Türkler, Ermeniler, Kürtler*, İzmir, 2001.
- YOUNG LEE, Ki, *Ermeni Sorunu'nun Doğuşu*, Ankara, 1988.
- Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset, Planlama Genel Müdürlüğü, *Türkiye Dış Politikasında 50. Yıl Lozan*, Ankara, 1973.
- Dış Politika Enstitüsü, *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, Ankara, 1989
- Sevr Muahedesi*, 1920.
- T.B.M.M., *Gizli Celse Zabıtları*, 1985.

MAKALELER

- AKGÜN, Seçil, “Kurtuluş Savaşı Boyunca Türk Ermeni İlişkilerinde A.B.D. ‘nin Rolü” *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri*, Ankara, 1985, s. 331-346.
- AKIN, Veysi, “Lozan Barış Antlaşması”, *Yeni Türkiye, Türkler*, Ankara, 2001, s.306-318.
- ARMAOĞLU, Fahir, “Amerika, Sevres Antlaşması ve Ermenistan Sınırları” *Bellekten*, Ankara, 1997, s.133-147.
- ARMAOĞLU, Fahir “Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika” *Bellekten*, Ankara, 1998, s.483-527.
- ERTAN, Temuçin F., “Ayastefanos’tan Lozan’a Siyasal Antlaşmalarda Ermeni Sorunu” *Yeni Türkiye*, Ankara, 2001, s. 245-266.
- ERTAN, Temuçin F., “Lozan konferansında Ermeni Sorunu” *KÖK Araştırmaları Dergisi*, Ankara, 2000, s. 209-225.
- ERYILMAZ, Bilal, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Sorunu” *Yeni Türkiye*, Ankara, 2001, s. 639-650.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Sevres’ten Lausanne’a” *Bellekten*, Ankara, s. 551-565.
- KODAMAN, Bayram, “Türk Ermeni İtilafının Başlangıcı (1878-1897)” *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, 1995, s. 13-21.
- KURAN, Ercüment, “Amiral Bristol Raporu ve A.B.D.’de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandası’nın Tarihçesi” *Yeni Türkiye*, Ankara, 2001, s.484-494.
- MUMCU, Ahmet, “Devletler Hukuku Açısından Ermeni Sorunu Var mıdır?” *Atatürk ve Hukuk*, Ankara, 1982, s. 7-21.
- “Atatürk’ün Bütün Söylev ve Demeçleri”, *Yakın Tarihimiz*, İstanbul, 1962, s.159-158.
- “Rauf Orbay’ın Hatıraları”, *Yakın Tarihimiz*, İstanbul, 1962, s.144-150.

EKLER

Altıncı Kısım

ERMENİSTAN

Madde 88- Türkiye Ermenistan'ı düvel-i müttefika misillu hür ve müstakil bir devlet olarak tanıdığını beyan eder.

Madde 89- Devlet-i Osmaniye ile Ermenistan ve diğer düvel-i müte'âkide Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis vilayetlerinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki hududun ta'yinini cemâhir-i müttehide-i Amerika reis-i cumhurunun hakimliğine havâle ve bunun vireceği kararı ve Ermenistan'ın mahrec-i bahrîsine ve mezkûr hudûda mücâvir Osmanlı arazisi üzerinde tertîbât-ı askeriyenin ilgasına (demilitarizasyon) müte'allık olmak üzere ta'yin ideceği bilcümle ahkâmını kabul itmediği kararlaştırılmıştır.

Madde 90- 89. madde mücebince ta'yin idilecek hudûd mezkûr vilayetlerin kısmen veya tamamen Ermenistan'a terkini müstelzim bulunduğu taktirde Devlet-i Osmaniye mezkûr karar tarihinden itibaren terk idilen arazi üzerindeki bilcümle hukuk ve tasarrufâtından ferâgat ittiğini şimdiden beyan ider. İşbu mu'âhedenin Türkiye'den fekk idilen araziye tatbîk idilecek olan ahkâmını o andan itibaren mezkûr araziye dahi tatbîk idilecektir. Ermenistan'ın taht-ı hâkimiyetine vaz'idilen arazi i'tibâriyle der-'uhde idiceği Devlet-i Osmaniye'ye â'id ta'ahhüdât-ı mâliyenin veyâhud iddi'â idebileceği hukukun nisbet ve nev'î işbu mu'âhedenin sekizinci kısmının (muvâdd-ı mâliye) 241 ve 244. maddelerine tevfikân ta'yîn idilecektir.

İşbu mu'âhede ile hall ve tevsiye idilmemiş bulunan ve mezkûr arazinin intikâlinden tevellüd idebilecek olan bilcümle mesâ'il bilâhere diğer mukavelât ile hall ve tevsiye idilecektir.

Madde 91- 89. maddede musarrıh arazinin bir kısmı Ermenisyan'a intikal ittiği taktirde Devlet-i Osmaniye ile Ermenistan arasında mezkûr maddede mûnderic karara müsteniden ta'ayyün idecek olan hudûdu arazi üzerinde tatbîk itmek üzere mezkûr kararın ittihâzından onbeş gün sonra sûret-i teşekkülü bilahire ta'yîn idilecek olan bir tahdîd-i hudûd komisyonu teşkîl idilecektir.

Madde 92- Ermenistan'ın Azerbaycan ve Gürcistan ile olan hududu alâkadâr devletler tarafından bil-i'tilâf ta'yîn idilecektir. 89. maddede musarrıh karar ittihaz idildikten sonra alâkadâr devletler bil-i'tilaf hududlarını ta'yîne muvaffak olmadıkları her hangi bir hâlde işbu hudud Düvel-i Mu'azzama-i Müttefika tarafından ta'yîn idilecektir ve bunun arazi üzerinde tatbikinin icrâsı kendilerine â'id bulunacaktır.

Madde 93- Ermenistan hükümeti Ermenistan'da ırk, lisan veya din i'tibâriyle ehâlisinin ekseriyeti hâricinde bulunan sekenenin menâfi'ini himâye için başlıca Düvel-i Müttefikanın lüzûm göreceklere ahkâmı ve düvel-i mezkûre ile 'akd idilecek bir mu'âhedeye işbu ahkâmın dercine muvâfakat itmek sûretiyle kabul ider.

Ermenistan başlıca Düvel-i Müttefika ile 'akd idilecek bir mu'âhede-nâmeye transitin serbestî-i icrâsını te'mîne ve milel-i sâ'irenin ticâreti için muhikk bir usûl te'sîsine müte'allık olmak üzere düvel-i mezkûrenin lüzum göreceklere ahkâmın dercine dahî muvâfakat ider.

التبجي قسم

ارمنستان

ماده ۸۸ — توريكه ارمنستانى دول متفقہ متلاو حر و مستقل بر دولت اولارق طائيدىنى بيان ايدر .
ماده ۸۹ — دولت عثمانيه ايله ارمنستان وديكر دول متعاقده ارضروم ، طرزوزن ، وان وبتليس
ولايتلرنده توريكه ايله ارمنستان آرمستدكي حدودك تعييني جملهير متحده آمريقا رئيس جمهوريتك حكاملكنه
حواله ديولك ويره جي فرازي ارمنستانك مخرج بحرييت ومدكوز حدوده مجازو عيالي اراضيسى اوزرنده
ترييات عسكريه نك العانسه (دم بيلتار زاسيون) متعلق اولان اوزره تعيين ايدى جي بائجه احكامنى قبول
ايشكي فرازلاشدير لمشاردر .

ماده ۹۰ — ۸۹ نجى ماده موجيجه تعيين ايديله جك حدود مذكور ولايتلوك قسماً ويا تماماً ارمنستانه
توكي مشكلم بولدينى تقدردى دولت عثمانيه مذكور فراز نارنجندن اعتباراً ترك ايدىلن اراضى اوزرنده كي
بائجه حقوق وتصرفاتندن فراغت ايتديكىني شبيهيدىن بيان ايدر . ايشو معاهده ملك توريكادن فك ايدىن
اراضيه نطيق ايديله جك اولان احكامى او ايدىن اعتباراً مذكور اراضيه دى نطيق ايديله جكدور .
ارمنستانك تحت حاكميته وضع ايدىلن اراضى اعتباريله دوعهد ايدى جي دولت عثمانيه مانده تعهدات
مانه ملك ويا خود ادعا ايديله جكي حقوقك نسبت ونوعى ايشو معاهده ملك سكرنجى قسمك (مواد ماله)
۲۴۱ و ۲۴۴ نجى مادلرله توفيقاً تعيين ايديله جكدور .

ايشو معاهده ايله حل ونسويه ايدىلماش بولان ومدكوز اراضينك انتقالندن تولد ايديله جك اولان
بائجه مسائل بالاخره ديكر مقاولات ايله حل ونسويه ايديله جكدور .

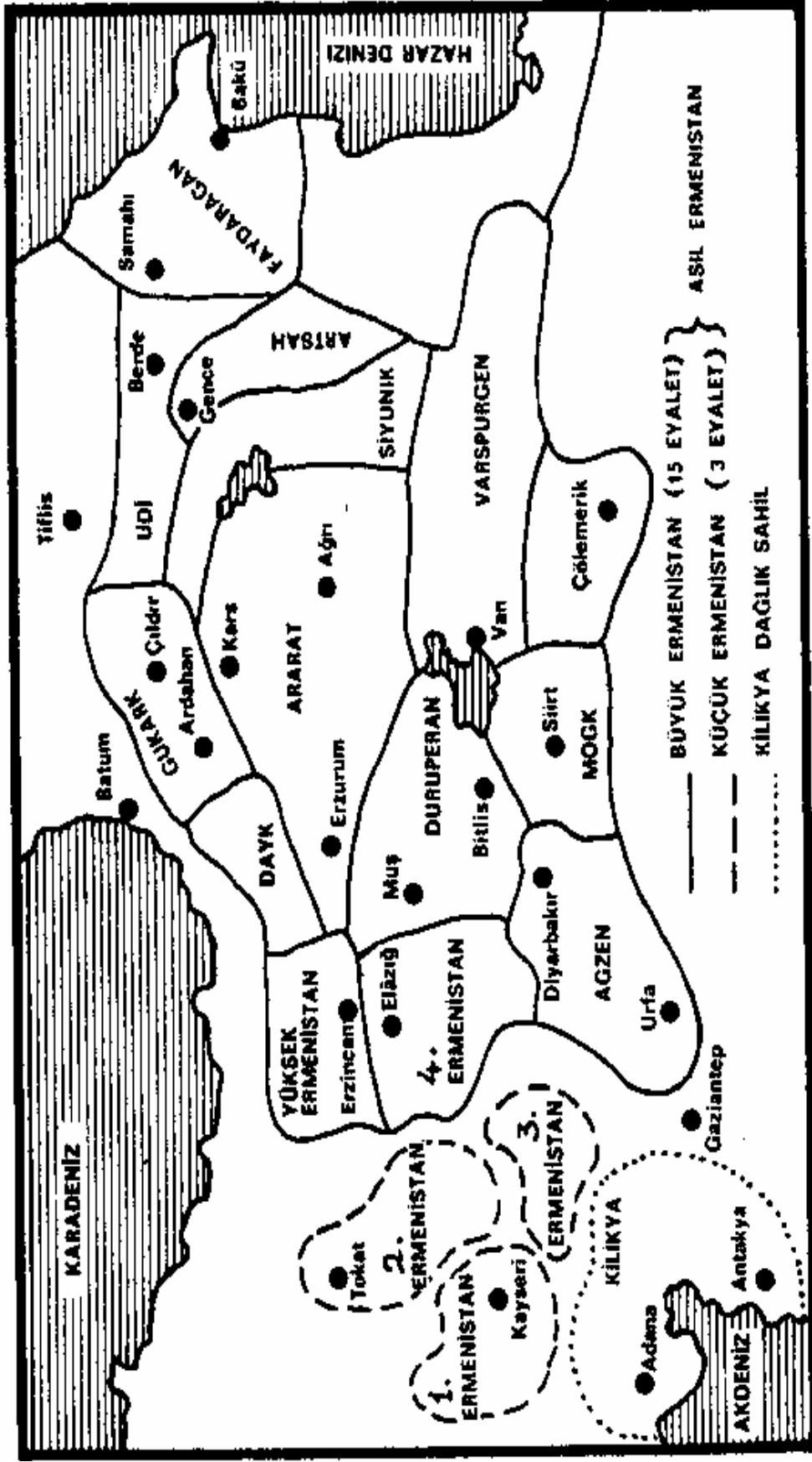
ماده ۹۱ — ۸۹ نجى مادهده مصرح اراضينك بر قسمى ارمنستانه انتقال ايتديكى تقدردى دولت عثمانيه
ايله ارمنستان آرمستد مذكور مادهده مندرج قراره مستنداً عين ايديله جك اولان حدودى اراضى اوزرنده
تطبيق ايتك اوزره مذكور قراروك ايتقادندن اون بيش كون عسكرو صورت تشكلى بالاخره تعيين ايديله جك
اولان بر تحديد حدود فوميسيونى تشكيل ايديله جكدور .

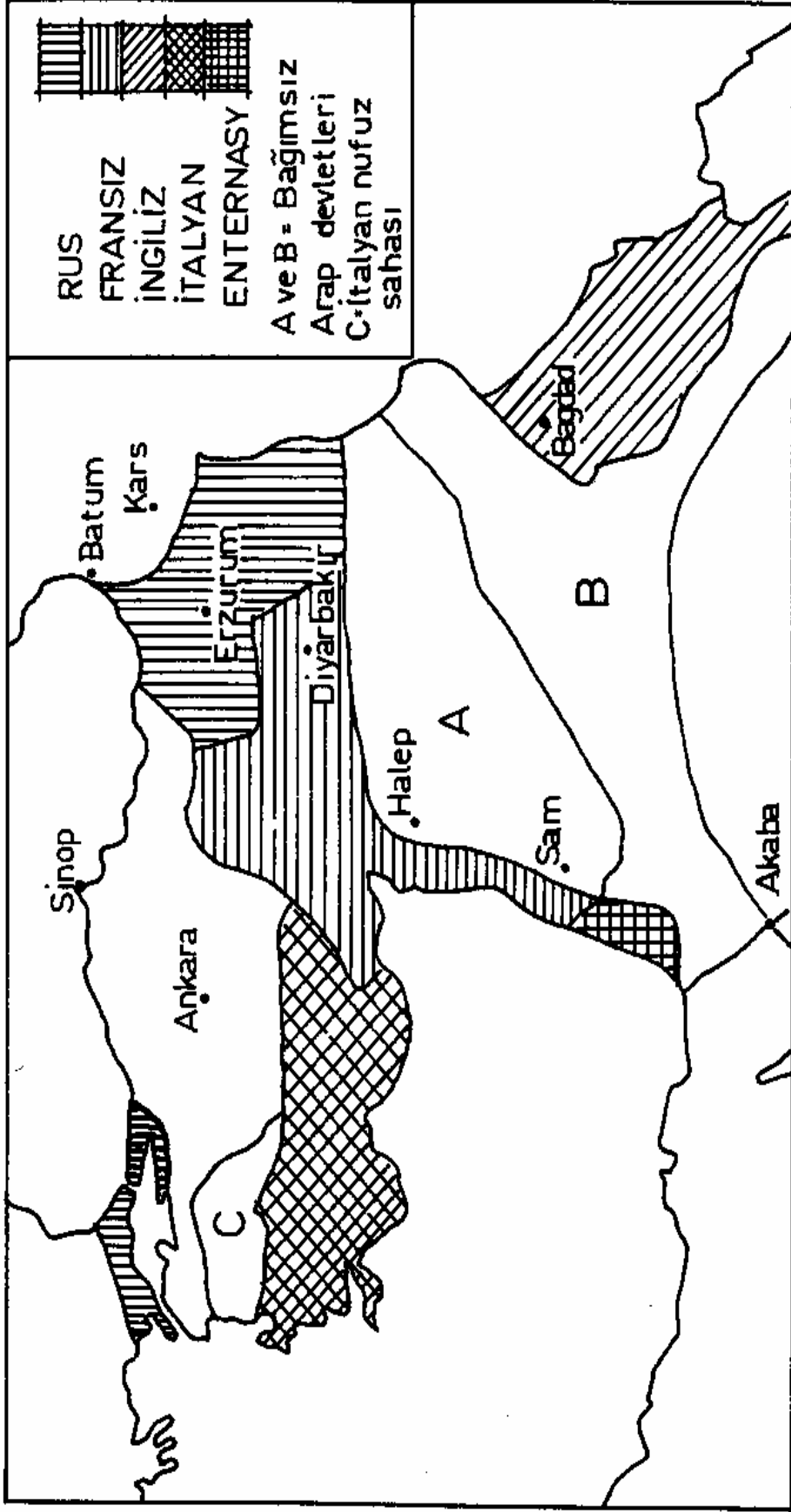
ماده ۹۲ — ارمنستانك آذربايجان وكورجستان ايله اولان حدودى علاقه دار دولتلر طرفندن بالائى
تعيين ايديله جكدور . ۸۹ نجى مادهده مصرح قرار ايتقاد ايتلادىلن حوكومه علاقه دار دولتلر بالائى
حدودلرني تعيين مرفق اولامقلى مهرانكى برخالده ايشو حدود دول معظله متفق طرفندن تعيين ايديله جك
ويولك اراضى اوزرنده تطبيق ايتك اجرامى كند بولرته مانده بولنه جكدور .

ماده ۹۳ — ارمنستان حكومتى ارمنستانده عرق ، لسان و ايدىن اعتباريله اهايسنك اكثرىي خارجهده

بولقان سكه نك منافقى حياه ايجون باشليجه دول متفقەلك ئوم كورده جكلى احكامى ودول مذكور مابه
عقد ايديله جك بر معاهده ايشو احكامك درجه موافقت ايتك صورتيله قبول ايدر .
ارمنستان باشليجه دول متفقە ايله عقد ايديله جك بر معاهده نامه بر تاسينك سربستى اجرامى ثابت
وملل سائر ملك تيجارتي ايجون بحق بر اصول تاسيسنه متعلق اولان اوزره دول مذكور ملك ئوم كورده جكلى
احكامك درجه دى موافقت ايدير .

TARİH BOYUNCA ERMENİLEBİN YAŞADIĞI YERLER

1916 SYKES-PICOT ANLAŞMASI İLE
OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN TAKSİMİ

SEVR BARIŞ ANTLAŞMASINA GÖRE TÜRKİYEİN MÜHTELİF
BÖLGELERE TAKSİMİ

